

Een toekomst voor een verdwenen verleden

Kasteelplaatsen in de Provincie Utrecht

B. Olde Meierink

F. Vogelzang

m.m.v.

W. Landewé, M. Pouw, M.D. Saan, M. Verhoeckx

Wijk bij Duurstede, april 2010

Nederlandse kastelenstichting

Markt 24

3961 BC Wijk bij Duurstede

T 0343 578 995

F 0343 591 403

E info@kastelen.nl

■ www.kastelen.nl

■ www.kastelenbeeldbank.nl

Serie NKS-rapporten, deel 3.

Dit rapport is uitgevoerd in opdracht van de provincie Utrecht en begeleid door R.K.M. Blijdenstein van de afdeling Erfgoed, Cultuur en Vrije Tijd. Het onderzoek is afgesloten herfst 2009.

Omslag & rapportontwerp: Veronica Dénis, Nika Grafische Vormgeving.
Vormgeving: Alphons te Beek.

© Nederlandse Kastelenstichting, Wijk bij Duurstede, 2010

Inhoudsopgave

1 Inleiding	■	5
Aanleiding van het onderzoek	■	6
Vraagstelling	■	8
Methode van onderzoek	■	9
2 Samenvatting en aanbevelingen	■	11
3 Kasteelplaatsen	■	17
3.1 Het wettelijk kader	■	18
De Monumentenwet 1961	■	18
Beschermd kasteelplaatsen in 1980	■	19
Ridderhofsteden	■	20
De Monumentenwet van 1988	■	22
3.2 Morfologie van kasteelplaatsen	■	22
Walburchten	■	23
Mottes	■	24
Versterkte residenties	■	24
De woontoren	■	25
Ronde of veelhoekige kastelen	■	26
Vierkante kastelen	■	27
Moated site	■	27
3.3 De geografische ligging	■	29
Op de oeverwallen	■	29
De Utrechtse Heuvelrug	■	30
De ontginningen	■	30
Kastelen in een nederzetting	■	31
De perceel-vorming als richtsnoer voor de kasteelplaats	■	32
3.4 De Utrechtse kasteelplaatsen	■	35
4 Bescherming van kasteelplaatsen	■	39
4.1 Het Rijksbeleid	■	40
Archeologische monumenten	■	40
Bouwkundige monumenten	■	40
Historische buitenplaatsen	■	41
Beschermd stads- en dorpsgezichten	■	41
4.2 Gemeentelijk beleid	■	41
Gemeentelijke monumenten	■	41
Overige bestemmingen	■	41
Gemeentelijk archeologiebeleid	■	42
Bescherming door bestemmingsplan	■	44

5 Bedreigingen en mogelijkheden	■	49
5.1 Stads- en dorpsuitbreidingen	■	50
Villawijken	■	50
Woonwijken	■	52
Schonauwen	■	53
Leidse Rijn	■	54
5.2 Industriegebieden en bedrijventerreinen	■	57
Vianen	■	57
De Wiers	■	58
5.3 Wegen en bijbehorende infrastructuur	■	59
5.4 Zand- en grindwinning	■	61
5.5 Militaire infrastructuur	■	61
5.6 Spoorwegen en spoorverbreding	■	62
5.7 Agrarische bedrijven	■	63
 Bijlagen	■	67
Bijlage 1	■	68
Schema Utrechtse kasteelplaatsen		
Bijlage 2	■	84
Onderzochte kastelen die zijn afgevallen		
Bijlage 3	■	85
Bestemmingsplannen 23 gemeenten (op bijgeleverde CDRom)		
Bijlage 4	■	85
Kadastrale kaarten over googlemaps van 51 kasteelplaatsen (op bijgeleverde CDRom)		
Bijlage 5	■	85
Kaart van Utrecht met de 113 kasteelplaatsen		

1 ■ Inleiding

Restant van Te Vliet, Oudewater. Foto Doriann Kransberg, 1979.

Aanleiding van het onderzoek

De meeste kastelen in Nederland zijn verdwenen in de achttiende en negentiende eeuw. Het gebouw verdween, maar daarmee verdwenen niet alle sporen van het kasteel. Vaak bevond zich op de voorburcht een agrarisch bedrijf, dat nogal eens na de sloop van het kasteel werd voortgezet. Het komt regelmatig voor dat die bedrijven tot op heden nog functioneren, of dat in ieder geval de boerderij nog steeds bestaat. Een deel van de bijgebouwen van de verschillende gesloopte kastelen bleef daardoor eveneens gespaard. Voorbeelden hiervan zijn Rijsenburg, Ruwiel, Groenewoude, Drakenburg en Den Engh. Dat het gaat om een boerderij die ooit bij een kasteel behoorde, is soms nog zichtbaar in het landschap: in een aantal gevallen is de omgrachting van het kasteel bewaard gebleven. Voorbeelden zijn Vleuten, Ruwiel, Lievendaal, Voorn, Den Hoed en Linschoten. Van het verdwenen kasteel zelf bleven regelmatig ook nog resten over: ruimtelijke structuren als lanen, waterwegen, perceelsgrenzen etc herinneren aan de aanleg die ooit hier bestond. Kastelen hebben een belangrijke invloed gehad op de vorm van het landschap.

*Kasteel Groenestein in
welstand (Langbroek).
Tekening van Jan de
Beijer, 1750 (ROC
413). Historisch
Museum Arnhem.*

Het blijkt dat het voortbestaan van deze kasteelplaatsen steeds vaker worden bedreigd door stads- en dorpsuitbreiding en veranderingen aan de infrastructuur. Zo komt uniek cultuurhistorisch erfgoed in gevaar. Concrete voorbeelden van mogelijke bedreigingen of aantastingen zijn bijvoorbeeld het aansnijden van een kasteelplaats door spoorwégverbreding bij Huis te Vleuten of nieuwbouw op de kasteelplaats van het middeleeuwse kasteel te Linschoten. Deze bedreigingen kunnen moeilijk het hoofd geboden worden door het ontbreken van een wettelijke bescherming. In Nederland hebben immers slechts circa 300 kasteelplaatsen een wettelijk beschermde status, terwijl ons land ooit circa 2500 kastelen telde. Dit getal moet bovendien met enige voorzichtigheid worden gehanteerd. In 1980 is er sprake 202 beschermde kasteelplaatsen, in Archis is nu sprake van 292 beschermde terreinen, maar daarbij worden 'wierden' en 'terpen' ook meegerekend. Bovendien blijken de categorieën in Archis niet overeen te komen met die uit 1980. Zo hebben sommige objecten een andere aanduiding gekregen. In ieder geval volgt hieruit dat het merendeel van de kasteelplaatsen niet beschermd is. Niet alleen de plek van het verdwenen kasteel en de daarbijhorende landschappelijke elementen zijn niet beschermd, ook de boerderij, die op de kasteelplaats was gebouwd en dus soms nog steeds bestaat, kan zonder meer worden gesloopt.

Een recente ontwikkeling betreft het bewust herontwikkelen van kasteelplaatsen. Door de grote belangstelling voor het wonen op het platteland en het bijzondere karakter zijn kasteelplaatsen in trek bij projectontwikkelaars voor het bouwen van appartementencomplexen, vaak in de vorm van historiserende nieuwbouw. Een recent voorbeeld is de omgrachte huisplaats van kasteel 's Heeraartsbergh in het Zuid-Hollandse Bergambacht, waar op de locatie van een nieuwbouwproject de funderingen van de volledige veertiende-eeuwse burcht werden aangetroffen. Ondanks die ontdekking moesten de resten worden verwijderd om plaats te maken voor een appartementencomplex in de trant van het in 1908 gesloopte zeventiende-eeuwse herenhuis. Weliswaar werd er

archeologisch onderzoek verricht, maar dat kon alleen plaatsvinden onder grote tijdsdruk en van behoud in situ van de onverwacht aangetroffen veertiende-eeuwse funderingen kon geen sprake zijn.

Op het terrein van het kasteel Batestein te Vianen werden na de sloop van het kasteel een watertoren en een gasfabriek gebouwd. Vanwege de wensen om de vervuiling als gevolg van deze fabriek te verwijderen, zouden de kosten van deze sanering gecompenseerd moeten door grootse nieuwbouw op het terrein. Als gevolg hiervan dreigden de resten van het kasteel te verdwijnen. Ook het karakter van het beschermde stadsgezicht zou hierbij ernstig worden aangetast. Uiteindelijk besloot de gemeenteraad om de cultuurhistorie voorrang te geven en werd de geplande woningbouw geschrapt.

Een ander voorbeeld van aantasting is het huis Marckenburg in de gemeente Houten. Hiervan werden in 1355 na een belegering de muren omgetrokken en in de gracht gestort. Deze muren bevatten een grote hoeveelheid bouwhistorische informatie, zoals venster- en deuropeningen. De grachtvulling, die door deze muren werd bedekt, heeft een bijzonder hoge archeologische waarde vanwege de bovengenoemde terminus ante quem. Plannen om de gracht ter plaatse uit te graven, kunnen schade toebrengen aan zowel de waardevolle bouwhistorische als de archeologische resten. Hoewel door het uitgraven van de grachten de geschiedenis van een kasteelplaats visueel inzichtelijk kan worden gemaakt, kan dit dus ernstige schade toebrengen aan het object zelf. Een voorbeeld daarvan, weliswaar afkomstig van buiten de Provincie Utrecht, is de ontwikkeling rondom de kasteelplaats Schuilenburg in Overijssel. Daarbij zijn in eerste instantie grachten uitgegraven tot net boven de vondstenlaag om het terrein als kasteelplaats herkenbaar te maken en ook de aanwezige archeologische resten te beschermen. Daarbij werd ter plaatse van de in de achttiende eeuw afgebeelde brug een strook grond uitgespaard voor toekomstig archeologisch onderzoek van de gracht. Toen tien jaar later het plan werd opgevat om de brug, op basis van achttiende-eeuwse tekeningen, te reconstrueren, verzuimde men daarin met de bestaande resten rekening te houden. Zo veroorzaakte de gereconstrueerde brug het einde van de oorspronkelijke nog grotendeels aanwezige stenen brug.

Bij herontwikkeling en herinrichting van kasteelplaatsen is het dus van belang over de juiste en zeer precieze informatie te beschikken, zoals over de omvang, het karakter en de monumentale en wetenschappelijke waarde van het object in kwestie. Veel van de bronnen betreffende geheel of gedeeltelijk verdwenen kastelen zijn nooit uitgegeven of systematisch beschikbaar gemaakt voor beleidsmakers en –uitvoerders. Bovendien is de bouw- en bezitsgeschiedenis van de minder bekende kasteelplaatsen soms niet of zeer beperkt in kaart gebracht, waardoor de cultuurhistorische waarde van het complex niet op de juiste waarde wordt geschat. De kans is daardoor zeker niet denkbeeldig dat deze cultuurhistorische objecten worden aangetast of zelfs geheel verloren gegaan. Dit project wil daarin verandering brengen, zodat bescherming en ontwikkeling op een meer verantwoorde basis kunnen geschieden en de kasteelplaatsen bijgevolg beter worden beschermd. Hierdoor blijft de herinnering aan de Utrechtse kastelen en het daarbij behorende rijke verleden levend. Het project draagt zo bij aan een verantwoorde beleving van de Utrechtse geschiedenis door het publiek en aan het behoud van de historische authenticiteit van de Utrechtse kasteelplaatsen.

Het bewaard gebleven poortgebouw van kasteel Groenestein (Langbroek). Foto NKS, 1998.

Vraagstelling

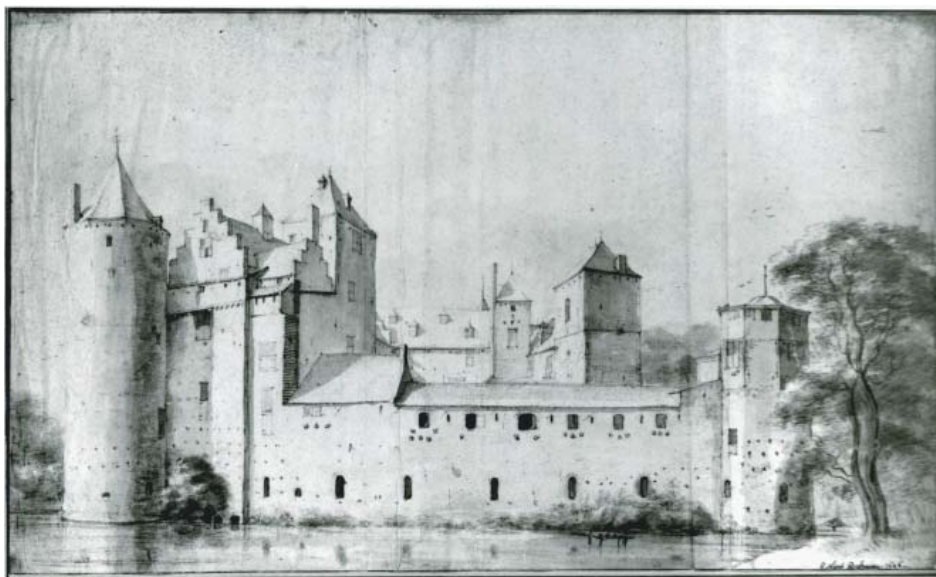
De centrale vragen van dit onderzoek zijn: Op welke wijze is in het verleden omgegaan met de Utrechtse kasteelplaatsen? Hoe is de huidige fysieke toestand van de kasteelplaatsen en op welke wijze zijn ze wettelijk beschermd? Welke gevaren bedreigen de kasteelplaatsen en welke mogelijkheden zijn er om met deze kasteelplaatsen op verantwoorde wijze om te gaan?

Het onderzoek is ingegeven door de recente ontwikkelingen rond de verdwenen kastelen Batestein in Vianen, Groenewoude in Woudenberg en Stoutenburg in Leusden. Steeds meer worden vragen gesteld rondom bedreiging, behoud en ontwikkeling van kasteelplaatsen en de bijbehorende economische en cultuurhistorische biotoop.

We gaan uit van de volgende werkdefinities: een kasteelplaats is de geografische ruimte waar ooit een kasteel, met bijgebouwen, tuinen, singels, grachten en voorburchten heeft gestaan. Niet daaronder begrepen is een landschapelijke tuin of parkaanleg. Het gaat dus om dat terrein dat een nutsfunctie had voor het kasteel.

Zowel de terreinen die nog door muurfragmenten, bijgebouwen, grachten en wallen in het terrein herkenbaar zijn, als de terreinen waar aan de oppervlakte weinig of geen sporen aanwezig zijn, zijn in het onderzoek betrokken. Van een aantal kastelen weten we dat ze bestaan hebben, maar is de exacte locatie niet bekend. Die zijn in een bijlage opgenomen.

Onder een kasteel verstaan we een gebouw dat een gecombineerde functie heeft van verdedigbaarheid en woonbaarheid. Een kasteel is de woning van een adellijke familie en heeft daarnaast een functie als bestuurlijk centrum voor de omgeving. Veelal heeft het kasteel ook een economische functie, is er bijvoorbeeld een agrarisch bedrijf op het complex gevestigd.

*Kasteel De Haar
(Haarzuilens) in
welstand, tekening
Roelant Roghman
1646/47.
Fondation Custodia
(Coll. F.Lugt), Parijs,
cat. 1323.*

Om de centrale vragen te kunnen beantwoorden, inventariseren we niet alleen welke kasteelplaatsen er zijn in de provincie Utrecht, maar onderzoeken we eveneens op welke wijze daar in het verleden mee is omgegaan en in welke toestand de kasteelplaats nu verkeert. Voor dit deelonderzoek hebben we gekozen voor de periode vanaf 1945. Uitgangspunt daarbij zijn enkele karakteristieke voorbeelden. Die voorbeelden geven een beeld van de verschillende en de veranderende wijzen waarop met kasteelplaatsen werd omgegaan. Daarmee wil dit project bijdragen aan het formuleren van een nieuw beschermend beleid inzake de omgang met kasteelplaatsen. Op het ogenblik genieten een relatief klein aantal kasteelplaatsen rijksbescherming. Er kan gestreefd worden voor een aantal terreinen rijksbescherming te verkrijgen. Als geen rijksbescherming kan worden verkregen, kan de informatie helpen bij het realiseren van planologische bescherming zowel op provinciaal als gemeentelijk niveau.

Methode van onderzoek

De hoofdvragen vallen uiteen in twee belangrijke delen, die elk een afzonderlijke aanpak kennen. De eerste vraag is een inventariserende: wat zijn kasteelplaatsen, hoeveel zijn er daarvan in de provincie Utrecht en wat is op dit moment de wettelijke status van die terreinen?

Deze vraag is beantwoord door de landelijke databank van de Stichting Kastelenlexicon Nederland te bevragen, waar nodig aan te vullen met nieuwe gegevens en deze gegevens door een groep van deskundigen te laten interpreteren. Het bestand van Stichting Kastelenlexicon Nederland bevatte vóór aanvang van dit onderzoek 132 namen van nader te onderzoeken kasteelplaatsen in de provincie Utrecht. Een aantal viel af na enig verkennend onderzoek. Het object voldeed niet aan de gehanteerde kasteeldefinitie en bleek bijvoorbeeld een buitenplaats of versterkte boerderij, sommige objecten waren niet nader te lokaliseren, enkele bleken door grensveranderingen buiten de provincie te liggen en soms werd één kasteel met meerdere namen aangeduid. Deze afgefallen objecten zijn opgenomen in een bijlage.

*Kasteel De Haar
(Haarzuilens) niet
meer in welstand.
Foto A. Mulder, 1892.
RMZ, neg.nr. 15.292.*

Een deel van de korte beschrijvingen in het lexicon is met achterliggende informatie verrijkt. Op deze wijze is het lexiconbestand over Utrecht geactualiseerd. De wetenschappelijke redactie van het lexicon heeft zich vervolgens over de nieuwe gegevens gebogen. Uiteindelijk zijn 113 objecten overgebleven, waarvan we nader onderzoek hebben gepleegd. Van deze kunnen we zeggen dat het daadwerkelijke kasteelplaatsen betreft. Dit wil niet zeggen dat deze lijst de definitieve lijst is: toekomstig onderzoek kan uiteraard nieuwe zaken aan het licht brengen.

Als bron voor nieuwe informatie is gebruik gemaakt van inmiddels verschenen literatuur, bronnenpublicaties en onderzoeksrapporten van archeologische en bouwhistorische bedrijven en instellingen, mondelinge informatie van rijks, gemeentelijke en provinciale afdelingen monumentenzorg en archeologie, kaartmateriaal etc. In 1995 verscheen het standaardwerk *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, waarin een beeld gegeven wordt van een honderdtal bestaande en verdwenen kastelen. In de appendix van dit werk wordt aangegeven dat er een groot aantal andere objecten heeft bestaan, waarvan exacte locatie, verschijningsvorm en ouderdom niet of niet geheel bekend zijn. De in 2008 in de NKS opgenomen Stichting Kastelenlexicon Nederland (SKLN) die betrokken was bij de totstandkoming van dit project, gebruikt deze publicatie als uitgangspunt voor haar inventarisatie voor de provincie Utrecht. In de loop van de tijd is bovendien nieuw archeologisch en (bouw-)historisch onderzoek verricht, waarmee het bestand wordt aangevuld en geactualiseerd.

Op basis van deze lijst van 113 objecten is per gemeente een inventarisatie gemaakt van bestemmingsplannen en archeologische waardenkaarten. Al dit materiaal is ook fysiek of virtueel verzameld. Per kasteelterrein is onderzocht op welke wijze het is opgenomen in deze plannen en kaarten en wat de beschermde status is. De gegevens hiervan zijn in hoofdstuk 3 samengevat en geïnterpreteerd. Het volledige bestand is als bijlage toegevoegd en wordt digitaal ter beschikking gesteld. Dit deel van het onderzoek is in de zomer van 2009 afgerond. Inmiddels zijn er hier en daar wat nieuwe ontwikkelingen te melden, maar die zijn in dit onderzoek niet meer meegenomen.

Kasteel De Haar in een nieuwe welstand. Linksonder het poortgebouw, de stallen en andere bijgebouwen. Onder de parkeerplaatsen aldaar ligt de kasteelplaats Ter Mey. Foto Henk Bol (provincie Utrecht), 1995.

Het resultaat uit de eerste fase vormde het fundament voor de beantwoording van de tweede vraag: welke gevaren bedreigen de kastelen en hoe kunnen we daar mee om gaan? Daartoe is op basis van de bestaande status van kasteelplaatsen en de bescherming die de terreinen vanuit hun huidige gebruik genieten, gezien op welke wijze die terreinen bedreigd (kunnen) worden en welke alternatieven er zijn om met deze terreinen om te gaan. De aangevulde gegevens van de SKLN bieden een goede basis voor een toekomstig provinciaal beschermingsbeleid inzake kasteelplaatsen. De gegevens met betrekking tot de Utrechtse kasteelplaatsen moeten daartoe op de cultuurhistorische waardenkaarten worden vastgelegd. Middels streek- en bestemmingsplannen dienen de planmakers op de betreffende kasteelplaatsen attent worden gemaakt, waardoor ze bij toekomstige ontwikkelingen kunnen worden ontzien.

Daaruit volgt een aantal aanbevelingen met betrekking tot de wijze waarop kasteelplaatsen omschreven dienen te worden, welke cultuurhistorische waarden moeten worden vastgelegd in waardenbeschrijvingen en welke wijze van omgang met deze terreinen daaruit volgt.

2 ■ Samenvatting en aanbevelingen

Kasteel Zuilenstein (Leersum). Tekening van Jan de Beijer, 1750.
Rijksdienst Cultureel Erfgoed, neg.nr.23188.

Een kasteelplaats is de geografische ruimte waar ooit een kasteel, met bijgebouwen, (moes- en sier)tuinen, singels, grachten en voorburchten heeft gestaan. Niet daaronder begrepen is een landschappelijke tuin of parkaanleg. Een aantal kastelen en sommige kasteelplaatsen zijn beschermd als rijksmonument, maar veel kasteelplaatsen lopen veel minder in het oog en kunnen op veel minder bescherming rekenen. Kasteelplaatsen zijn vaak archeologisch waardevolle terreinen, waar in de ondergrond zich nog resten van grachten, funderingen en andere ruimtelijke structuren kunnen bevinden, die informatie bieden over het kasteel dat er ooit gestaan heeft.

De kastelen zijn ook van invloed geweest op de bredere omgeving en spelen als zodanig een belangrijke rol in de geschiedenis en ontwikkeling van een plaats. Omdat het kasteel zelf is verdwenen, is er weinig oog voor het cultuurhistorische en landschappelijk belang van kasteelplaatsen.

Dit onderzoek is uitgevoerd met een tweeledig doel: het inventariseren van het aantal kasteelplaatsen, hun ligging, hun situatie en hun beschermingsstatus, ten einde een goed beeld te hebben van deze materie; en het onderzoeken van hoe in het verleden met deze plaatsen is omgegaan, teneinde tot goede aanbevelingen te kunnen komen voor de behandeling van kasteelplaatsen in de toekomst.

De inventarisatie leverde op, dat er in Utrecht ruim 130 terreinen zijn die mogelijk als kasteelterrein kunnen worden aangeduid. Een aantal daarvan blijkt bij nader onderzoek betrekking te hebben op plaatsen waar geen kasteel, maar een boerderij of buitenplaats heeft gestaan. Dat wil niet zeggen dat deze terreinen niet van cultuurhistorisch of landschappelijk belang kunnen zijn, maar ze zijn in dit specifieke onderzoek verder niet meegenomen. Daarnaast zijn er tientallen kastelen, die verdwenen zijn en waarvan we (nog) niet de exacte geografische positie hebben kunnen bepalen. Ook zij hebben verder geen rol gespeeld in dit onderzoek.

Na de eerste schifting bleven 113 objecten over, die binnen de gestelde criteria vallen. Daarvan zijn er 26 rijksmonument terwijl nog eens ongeveer 20 deel uitmaken (we geven geen exacte gegevens omdat sommige objecten onder meerdere categorieën vallen) van een beschermd dorpsgezicht, een aanduiding hebben als archeologisch of landschappelijk waardevol terrein of met opzet in een parkaanleg zijn opgenomen om zo bescherming te garanderen. Die bescherming is te laat gekomen voor achttien objecten, die verdwenen zijn onder infrastructuur, woonwijken of andere bebouwing.

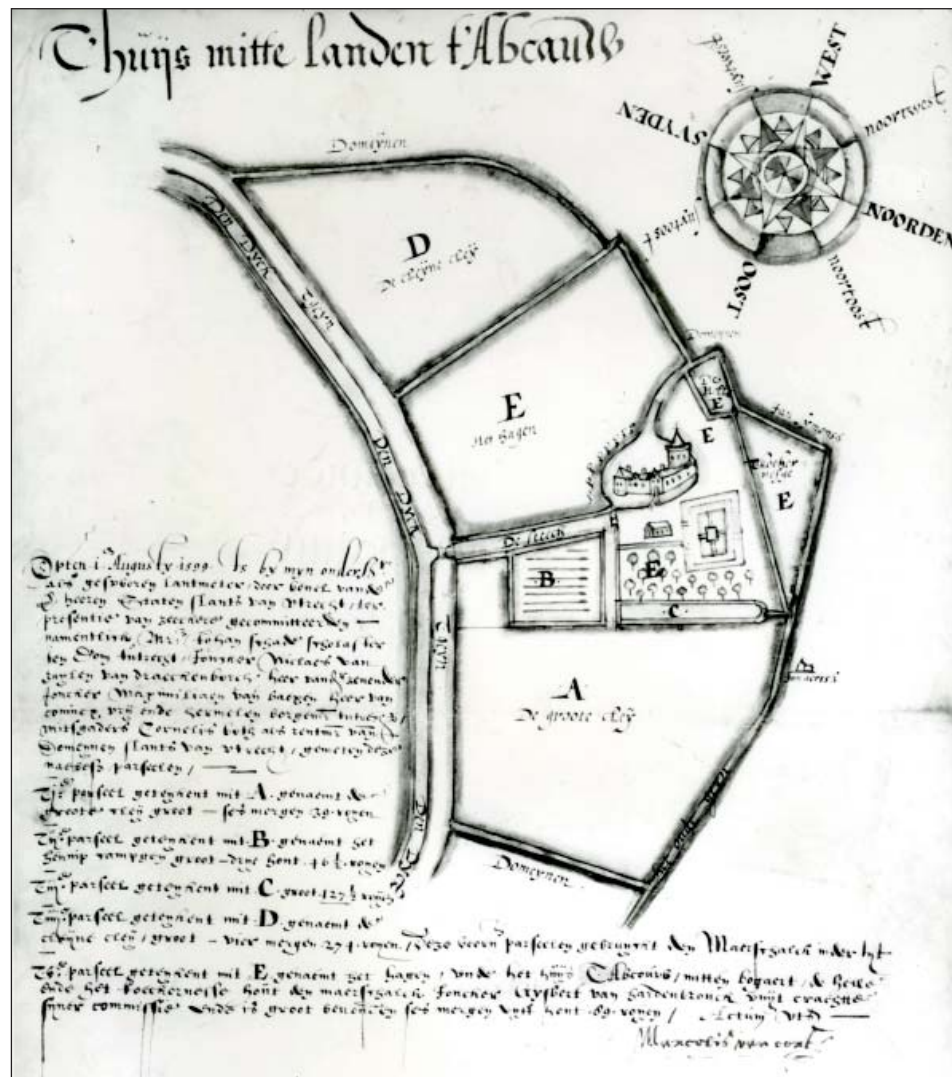
Het overgrote merendeel van de kasteelplaatsen heeft als bestemming 'agrarisch gebruik'. Zolang het terrein niet diep wordt verstoord, worden eventuele bodemsporen en andere archeologische of bouwkundige resten niet aangetast, maar een duidelijke bescherming biedt deze status niet. Te meer daar uit onderzoek blijkt, dat de kennis over de aanwezigheid van archeologische resten vaak afwezig is bij de betreffende gemeente en de waardenkaarten waarop dit is aangegeven, niet altijd bekend zijn bij de medewerkers en niet geïntegreerd zijn in vaak geraadpleegde informatiebronnen en plankaarten. Ook staan niet overal alle archeologisch bekende waardevolle terreinen op de kaarten aangegeven. Het gevaar is niet denkbeeldig dat hierdoor beslissingen worden genomen, waarbij de archeologie en cultuurhistorie geen rol spelen.

Kasteelplaatsen kennen vele bedreigingen. Ze liggen vaak in het buitengebied, maar oprukkende bebouwing zorgt er op veel plaatsen voor, dat ze in de gevarenzone komen en er plannen worden gemaakt de terreinen te overbouwen. En zelfs als het terrein als zodanig gespaard blijft, kunnen omliggende structuren wel worden aangetast, waardoor het totale beeld sterk verandert en de samenhang en daarmee de betekenis vermindert. Niet alleen woonwijken, maar ook industriegebieden en bedrijventerreinen vormen een bedreiging. Infrastructuur als wegen en spoorwegen, maar ook militaire infrastructuur hebben voor veel aantasting gezorgd in het verleden en de vele plannen voor nieuwe aanleg zijn een gevaar voor het verdwijnen van nog meer kasteelplaatsen. Sommige kasteelplaatsen, vooral omdat veel kastelen op oude stroomruggen liggen, worden aangetast door zand- en grindwinning.

Vrijwel alle kastelen beschikten in de middeleeuwen over een voorburch met daarop een boerenbedrijf. Al zijn de kastelen verdwenen – zij verloren een groot deel van hun maatschappelijk nut – de kasteelboerderijen bestaan vaak nog. De boerenbedrijven moeten hun bedrijfsvoering aanpassen aan de moderne eisen en dat betekent de bouw van nieuwe stallen, gierputten, toegangswegen en dergelijke. Juist bij gewezen kasteelboerderijen houdt

Landmeterkaart van kasteel Abcoude en omliggende landerijen. Tekening van Marcelis van Oort, 1599. Het Utrechts Archief, archief Financiële Instellingen, inv.nr.113.

De kompasroos is bijzonder onnauwkeurig ingetekend, en zou zo'n 75-80° moeten worden teruggedraaid.

dit een concrete bedreiging voor het nabijgelegen kasteelterrein in, terwijl ook de voorburch zelf onherkenbaar en soms onherstelbaar kan worden aangetast.

Onbekend maakt onbemind, is ook bij kasteelplaatsen een adagium. De Nederlandse Kastelen Stichting heeft in 2006 in samenwerking met ADC Heritage en de Vrije Universiteit een symposium georganiseerd over het zichtbaar maken van kasteelplaatsen.¹ Dat heeft een aantal goede mogelijkheden opgeleverd. Op basis van de kansen en de bedreigingen komen we tot de volgende aanbevelingen.

1. Verbeter de toegankelijkheid van de informatie

Het blijkt dat de bestaande waardenkaarten en bestemmingsplannen voor niet-ingewijden niet goed leesbaar zijn. Informatie staat verspreid over verschillende kaarten, de legenda's zijn niet altijd eenduidig. De kaarten worden gemaakt door archeologische adviesbureaus, waardoor de afstand met de ambtenaren die later met de kaarten moeten werken, groot is. Niet alle ambtenaren zijn goed geschoold in de omgang met deze kaarten. Het verdient aanbeveling de waardenkaarten en bestemmingsplannen op een heldere manier vorm te geven, waarbij de mensen die er mee moeten werken, goed zijn ingevoerd in de betekenis en bruikbaarheid van het materiaal. Het aanbieden van scholing kan dit verbeteren.

1 H. Ronnes, eindred., *Kansen door kennis. Ontsluiting van kastelen en borgterreinen in een hedendaags cultuurlandschap* (Wijk bij Duurstede 2006).

2. Draag zorg voor scholing van ambtenaren en andere betrokkenen

Om goed om te kunnen gaan met het cultureel erfgoed, zeker het erfgoed dat min of meer onzichtbaar is voor leken, is het van groot belang om over de juiste kennis en informatie te beschikken. Onbekend maakt niet alleen onbemind, maar onzichtbaar. Juist kasteelplaatsen zijn vaak als dusdanig onherkenbaar. Het is niet voldoende wanneer op waardenkaarten en bestemmingsplannen de site te herkennen is, ook in het landschap is er veel zichtbaar. Bovendien is kennis van kastelen en de historische samenleving van belang om de betekenis van de plaats in het landschap en in de lokale historische ontwikkeling te herkennen. In dat geval gaat de plaats leven en kan deze als inspiratiebron dienen voor nieuwe ontwikkelingen. We bevelen sterk aan om de betrokken ambtenaren, politici, beleidsmedewerkers en in tweede instantie ook de betrokken bevolking deze informatie aan te bieden.

3. Behoud de site voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek

Bij de inrichting van het terrein moet voor archeologische monumenten het behoud van het archeologische bodemarchief vanuit wetenschappelijke waarde voorop staan. Incidentele ingrepen en het daarmee verbonden onderzoek moeten worden vermeden, omdat het de waarde van toekomstig onderzoek kan aantasten. Het onderzoek bij Marckenburg te Schalkwijk is daarvan een voorbeeld. Zeker de belangrijkste kastelen zoals landsheerlijke en vergelijkbare burchten (Abcoude, Horst, Duurstede, Stoutenburg, Ter Eem, Montfoort, IJsselstein, Nijeveld) zouden met de nodige terughoudendheid moeten worden behandeld. De aandacht moet gaan naar wetenschappelijk belangrijke kastelen, die bijvoorbeeld beschikken over een zeldzame vorm of ondergronds geheel intact zijn, kortom kastelen die in de toekomst een belangrijke wetenschappelijke informatiebron kunnen vormen. Reeds verstoorde kasteelplaatsen kunnen een lagere prioriteit hebben. Het kan uiteraard van belang zijn klein onderzoek toe te staan, als daarmee de herkenbaarheid, de kennis en het draagvlak voor het kasteel wordt vergroot, zonder dat de resten ingrijpend worden aangetast.

Het is voorbeeldig hoe men om gegaan is met Nijeveld. Door af te zien van ingrepen voor het beleefbaar maken, en het terrein als groenvoorziening te handhaven, is hier de situatie optimaal. Belangrijk is wel de juiste beheersmaatregelen te nemen, tegen verdroging, vandalisme etc. Het uitgraven van grachten, weliswaar belangrijk voor de visualisering, kan juist een ingrijpende aantasting betekenen, omdat daar over het algemeen de meeste archeologische informatie aangetroffen wordt.

Foto van kasteel Abcoude en omgeving, Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1818.

Rechtsboven het kompas, dat aangeeft dat het noorden op ruim 30° ligt (één uur).

4. Voorkom aantasting door beplanting

Het herkenbaar maken door verwijdering van begroeiing is vaak een goede beslissing. Door begroeiing zijn de kasteelplaatsen aan het oog onttrokken, terwijl de wortels van de bomen de ondergrond en de funderingen aantasten. Een voorbeeld is het terrein van de Duno bij Oosterbeek maar ook de Heimenberg bij Rhenen. Hier zijn in overleg met de ROB paden aangelegd en zijn de omwallingen door een doorgraving met stalen wanden en trappen gevisualiseerd. Het uitzicht vanaf de Heimenberg is nog niet hersteld.

Een constant onderhoud en verwijderen van sommige beplanting is van belang voor elke site. Diepwortelende struiken en bomen kunnen de resten aantasten, maar het weghalen moet met grote omzichtigheid gebeuren, om door het verwijderen niet juist de resten ook te vernielen. Aan de andere kant kunnen oppervlakkig wortelende planten juist een bescherming bieden aan de dieper gelegen resten en de kasteelplaats herkenbaarder maken.

5. Presenteer de kasteelplaats door visualisering

Voor het behoud kan de inrichting van het terrein een belangrijke rol spelen. Een kasteelplaats met alleen grachten is voor het grote publiek te abstract. Men kan in dat geval overgaan tot het visualiseren van het verdwenen kasteel door beplanting en lichte constructie. Visualisatie mag echter de bestaande resten niet aantasten. De meest optimale vorm is het in ijzer gereconstrueerde kasteel de Uniastate in Beers (Het Stalen Luchtkasteel). In het verleden zijn ook funderingen hoger opgetrokken tot muren van ca. één meter. Een goed voorbeeld is Zuilichem, waar de resten door zand zijn bedekt, waarboven muren zijn opgetrokken om de zichtbaarheid te vergroten. Weinig verstorend is het mogelijk de muren te accentueren door het aangeven in de bestrating (De Bol in Vianen). De beleving van het kasteel is op maaiveldniveau vaak niet optimaal.

6. Ga bij nieuwbouw uit van de historische, harmonieuze verhoudingen

Het overheidsbeleid is er al decennialang op gericht om niet-grondgebonden bebouwing te vermijden en een 'verrommeling' van het platteland tegen te gaan. De laatste tijd ziet men pogingen om het kader van behoud door ontwikkeling op kasteelplaatsen nieuwe kastelen te herbouwen, variërend van kopiëren tot vrije vormen die met de nog aanwezige kasteelvorm niet te maken heeft. Het gaat hier om eenvoudige woonhuizen tot vaak zeer grote appartementcomplexen, die door de bebouwing zelf en bijbehorende voorzieningen (parkeergarages, nutsvoorzieningen) de archeologische ondergrond geheel of ten dele zullen vernietigen. (Rijsenburg, Stoutenburg, Groenewoude).

Als uitgegaan wordt van de historische proporties kan dat tot geslaagde eigentijdse voorbeelden leiden: zie het huis De Wiers in Nieuwegein. Bovendien moet bij het bouwen getracht worden het archeologisch bodemarchief te behouden. Hiervoor is recentelijk het begrip *archeologievriendelijk bouwen* geïntroduceerd.

7. Zorg voor goed onderhoud van kasteelplaatsen

In 1990 heeft RAAP een kwaliteitsbepalend onderzoek verricht op een geselecteerd aantal terreinen in de provincie Utrecht. De selectie van de terreinen kwam voort uit de toenmalige kennis van de objecten die opgenomen waren in de archeologische kaart van de Provincie Utrecht. Van de terreinen, niet alleen kasteelplaatsen, waren dertien in een zeer goede conditie, 24 in een goede conditie, 28 in een matige conditie en 15 in een slechte conditie. Het zou verstandig zijn deze terreinen periodiek opnieuw te waarderen en te classificeren. Hier is een rol voor de Archeologische Monumentenwacht, een landelijke instelling die nu in opdracht van terreinbeheerders de terreinen inspecteert, weggelegd. Belangrijk is dat de terreinen goed beheerd worden.

8. Blijf alert, ook bij reeds beschermde objecten

In het omgaan met archeologische monumenten maar ook in de omgang met bouwkundige monumenten is op het ogenblik een verschijnsel waarneembaar waarbij men zou kunnen spreken van 'het gevaar van de tweede ronde': een tendens waarbij men in eerste instantie zeer zorgvuldig omgaat met kasteelplaatsen maar in tweede

instantie alsnog handelingen pleegt die een ingrijpende aantasting veroorzaken. Een illustratief voorbeeld is het eerder genoemde Schuilenburg in Hellendoorn in Overijssel, waarbij de resten van de middeleeuwse brug werden vernietigd om een gereconstrueerde brug te kunnen aanleggen.

Ook de stad Utrecht kent een dergelijk recent geval. Op basis van de opgravingen in 1978 en 1981 is bij de bouw van het Muziekcentrum Vredenburg een fragment van de dwangburcht in beeld gebracht door het openen van een deel van de oostelijke gracht en de oostmuur met aangrenzende geschutstoren in het zicht te brengen. Een aanwezige terugspringende flank met geavanceerde schietgaten maakte het nog extra beleefbaar. Een kwart eeuw wordt deze presentatie van de dwangburcht niet meer belangrijk geacht en verdwijnt deze in een fietsenkelder.

9. Geef het terrein een actieve inspirerende rol in nieuwe ontwikkelingen

De afgelopen halve eeuw is de omgang met kasteelplaatsen, die binnen nieuwe woonwijken en bedrijventerreinen kwamen te liggen, in de provincie Utrecht sterk verbeterd. Werd aanvankelijk nog over deze kasteelplaatsen heen gebouwd, in de loop van de tijd ziet men ze opgenomen worden in groenvoorzieningen van de wijk. Goede voorbeelden zijn Nijvelt en Den Engh in Leidsche Rijn. Beide zijn als een 'archeologisch reservaat' ingepast in de stedenbouwkundige structuur van de nieuwe wijk, waarbij grachten en lanen werden hersteld. Deze ingrepen zijn mogelijk wanneer ze zijn in te plannen in het ontwikkelingsproces. Wanneer dat niet het geval is en men onverwacht geconfronteerd wordt met funderingen en andere archeologische resten, is behoud niet meer mogelijk. Om die reden dient inventarisatie en onderzoek van kasteelplaatsen een hoge prioriteit te hebben. De informatie moet dan in kaarten en informatiesystemen bij de instanties en op Archeologische Waardenkaarten aanwezig zijn en vervolgens in de bestemmingsplannen worden opgenomen. Hoe meer informatie, hoe beter het behoud.

10. Behoud de gezichtsbepalende elementen

Het behoud van kasteelplaats is gediend met een positieve beleving van de plek. Onderhoud van de gezichtsbepalende elementen zoals grachten, wallen, windsingels en lanen is daarom van doorslaggevend belang.

11. Vergroot de beleefbaarheid voor het publiek

Door het plaatsen van informatieborden waarop de oorspronkelijke en de huidige structuur zijn aangegeven als mede de visualisatie van het verdwenen kasteel en bijgebouwen wordt de beleefbaarheid van het object sterk vergroot. Visualisatie in 3D en andere interactieve programma's kunnen hier aan bij dragen. Het plaatsen van kunststof schaalmodellen van het verdwenen kasteel is een eenvoudige mogelijkheid.

*Het kasteelterrein van
Abcoude.
Foto NKS, 1990.*

3 ■ Kasteelplaatsen

Poortgebouw van kasteel Montfoort. Foto Jan Derwig, 2003.

3.1 Het wettelijk kader

De Monumentenwet 1961

In het kader van de Monumentenwet werden aan het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw de kasteelplaatsen geïnventariseerd. De inventarisatie steunde op de Wet houdende voorzieningen in het belang van het behoud van geschiedenis en kunst, de zogenaamde Monumentenwet van 1961. Daarin werden onder meer de volgende zaken beschermd: 'terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens de daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1; alle zaken en terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens de aan die zaken en terreinen verbonden geschiedkundige herinneringen'. Onder 1 werd in de wet aangegeven: monumenten van minstens 50 jaar en ouder, die vanwege hun schoonheid, betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde behouden dienden te blijven. Een derde hoofdde van waaruit kasteelplaatsen bescherming konden genieten, was het onderdeel stads- en dorpsgezichten. Daarin werd gesproken over bomen, wegen, straten, grachten, vaarten en sloten, die samen met monumenten een geheel vormen dat van algemeen belang was vanwege schoonheid of karakter. De wet verbood ook op beschermde terreinen onderzoek te verrichten, behalve als dat werd uitgevoerd door instellingen die door de minister daartoe bevoegd werden verklaard.²

Bij deze inventarisatie werd geklaagd over de geringe kennis die er was inzake kasteelplaatsen.³ Het uitgangspunt was, wilde een kasteelplaats voor wettelijke bescherming in aanmerking komen, dat er aan twee basisvoorwaarden voldaan diende te worden.

De eerste was zekerheid over de exacte locatie. Oude kaarten, tekeningen, luchtfoto's en kadastrale kaarten moesten duidelijkheid bieden over de plek waar het kasteel had gelegen. Omdat vaak slechts een deel van de oorspronkelijke kasteelplaats in deze bronnen helder herkenbaar was, betekende dat ook alleen dat gedeelte voor bescherming in aanmerking kwam.

- 2 Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, *Wet houdende voorzieningen in het belang van het behoud van geschiedenis en kunst (Monumentenwet)*, Den Haag 1961, p. 3-4.
- 3 R.H.J. Klok, De bescherming van voormalige kasteelplaatsen in Nederland', in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman, *Liber castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, (Zutphen 19810), p.23.

*Kasteel Lieveendaal (Amerongen) in 1646, door Roelant Roghman. Teylers Museum Haarlem, cat. O**19.*

Een tweede criterium was een verwachting: archeologisch onderzoek diende met redelijke zekerheid voor de wetenschap belangrijke gegevens op te leveren. Dat betekent dat plaatsen waar reeds veel is vergraven, funderingen zijn uitgebroken of reeds delen zijn bebouwd, niet of slechts heel gedeeltelijk in aanmerking komen. Dat wil niet zeggen dat daar geen resten meer aanwezig zijn.

Kasteelterrein van Lie-
vendaal (Amerongen).
Foto NKS, 1988.

De percelen die aan beide eisen voldoen, zijn vervolgens voorzien van een aantal gegevens over aard van het monument, datering en dergelijke en er is kaartmateriaal bijgevoegd. Daarna is het oordeel gevraagd van de toenmalige gemeentelijke monumentencommissie of de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. (nu RCE) Indien zij akkoord gingen met de voordracht, is het perceel bij de Minister aangemeld.

Beschermde kasteelplaatsen volgens de Monumentenwet 1961

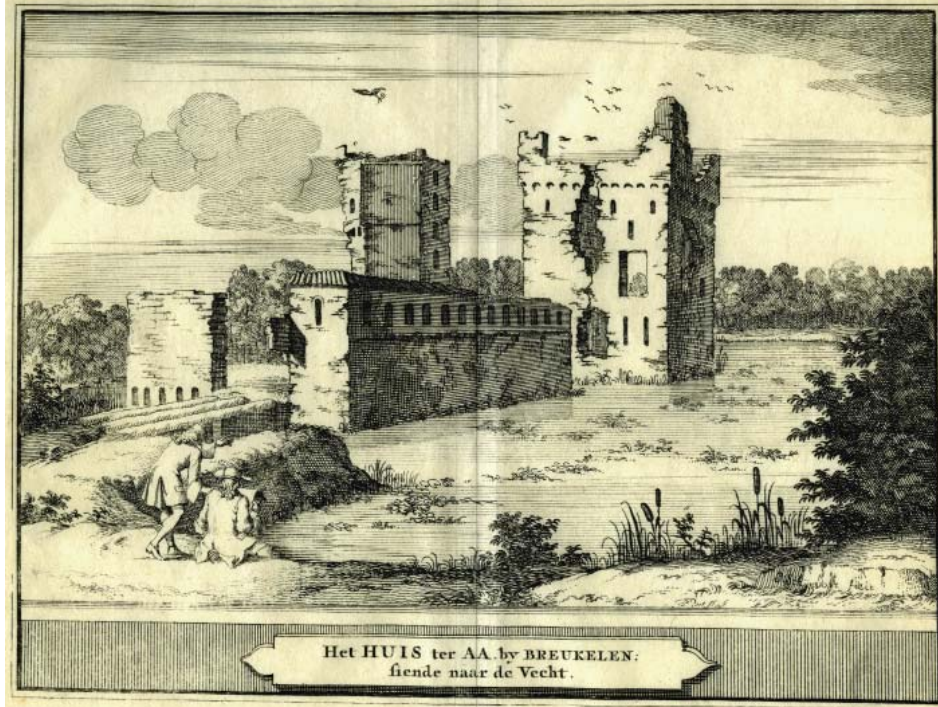
Na een aantal inspraak- en commentaarrondes waren via deze weg op 1 januari 1980 202 kasteelplaatsen wettelijk beschermd geraakt. In de provincie Utrecht waren toen 49 plaatsen beschermd, waaronder de walburg op de Heimenberg. De meeste van die plaatsen konden al sinds 1966-1967 op bescherming rekenen. Daarmee liep Utrecht op sommige provincies meer dan tien jaar voor. Ook het aantal terreinen lag in Utrecht flink hoger dan in de rest van Nederland: alleen Zeeland met 43 terreinen kwam in de buurt. Groningen had 27 beschermde terreinen, Friesland 16 en Gelderland telde maar 17 terreinen, Zuid-Holland en Brabant ieder 11 en Noord-Holland slechts 5.

Aan de beschermde kasteelplaatsen kunnen verschillende waarden zijn toegekend. Wetenschappelijke, geschiedkundige, cultuurhistorische en/of landschappelijke waarden worden daarin onderscheiden. Die landschappelijke waarden waren middels de Monumentenwet van 1961 niet wettelijk vastgelegd.

In Utrecht bleken in 1980 in het kader van de aanwijzing vier objecten niet alleen landschappelijk onderzocht, maar waren er ook herstelwerkzaamheden geweest. Het ging om het kasteel te Abcoude, de ridderhofstad Natewisch bij Amerongen, de ridderhofstad Lievendaal, eveneens te Amerongen en de walburcht bij de Grebbeberg bij Rhenen. Vijftien objecten waren alleen landschappelijk onderzocht, met name in de gemeenten Houten, Leusden en het toenmalige Vleuten-De Meern, gemeenten waar grote ingrepen in de ruimtelijke ordening gepleegd werden of op stapel stonden. Bij een flink aantal objecten was de structuur nog goed herkenbaar of was zelfs nog (een deel van) het gebouw zichtbaar.

De in Utrecht beschermde objecten werden in zes categorieën ingedeeld: 1) kastelen; 2) ridderhofsteden; 3) versterkt huis; 4) motte; 5) waterburcht en 6) walburg.

Van de drie laatste categorieën was er telkens maar één toegekend. Het gaat daarbij om de eerder genoemde walburg bij Rhenen en de motte van het kasteel Lockhorst, gelegen nabij Leusden. Een motte is een kunstmatig opgeworpen heuvel waarop een versterking werd geplaatst. Soms ook werd het huis later 'ingemottet' waarbij het onderste deel werd omgeven door een aarden heuvel. Lockhorst was in ieder geval al voor 1641

Het huis Aastein (Nieuwer ter Aa). Gravure van Jacobus Schijnvoet naar een tekening van Ludolf Smids (Uit: Schatkamer der Nederlandsse Oudheden, Ludolf Smids, 1711).

en waarschijnlijk al in 1507 gereduceerd tot op een omgrachte heuvel. Het ooit op de heuvel staande huis (of toren) was verdwenen. Omdat het sinds 1536 beschreven was als ridderhofstad en het eigendom van een ridderhofstad een belangrijke voorwaarde was om toegang te krijgen tot de Utrechtse ridderschap, bleef Lockhorst een belangrijke rol spelen. In 1709 werd het door Johan Adolph van Renesse aangekocht en het gelukte hem enkel vanwege het bezit van de motteheuvel in de ridderschap van Utrecht toegelaten te worden. De eigenaar kon hoogstens gebruik maken van de zeventiende-eeuwse herenkamer van de bijbehorende krukhuisboerderij Lokhorst. Pas in 1885 zou er weer een herenhuis op het landgoed Lockhorst worden gesticht.

Het Rondeel bij Houten wordt in de redengevende omschrijving aangeduid als een *waterburcht*. Het betreft hier een omgrachte ronde landschappelijke structuur, waarvan de importantie en ouderdom vanwege het ontbrekende archeologisch onderzoek ontbreekt.

De andere drie aanduidingen die voor de in Utrecht volgens de Monumentenwet beschermde objecten werden gebezigd, kennen alle een definitieprobleem.

Voor kastelen wordt in Nederland over het algemeen uitgegaan van een huis dat woonbaarheid en verdedigbaarheid combineert.⁴ De eisen die aan verdedigbaarheid moeten worden gesteld, verschillen per periode en per situatie. Bovendien hadden kastelen ook een sterke niet-fysieke functie. Als statussymbool, als familiebasis en natuurlijk als lokaal bestuurscentrum fungeerden kastelen als centrum van de macht.⁵ Daarmee is de definitie van kasteel niet heel strak omschreven en geeft het gebruik van het woord aanleiding tot flinke discussies. Een bijkomend probleem is het feit, dat de term kasteel pas lang na de Middeleeuwen ingeburgerd raakte. In die tijd zelf werd gesproken van huus, borg, veste, begraven hofstede, versterkt huis en in Latijnse bronnen castrum en castellum, zonder dat ons precies duidelijk is wat men daar exact verston.

De term versterkt huis is nog minder duidelijk omschreven. Weliswaar komen we deze aanduiding in de bronnen tegen, maar nergens worden de eisen vermeld waaraan een versterkt huis moet voldoen. Dat gebeurt evenmin in de redengevende omschrijvingen van de Rijksmonumenten. Wat als 'versterkt' kan gelden is evenzeer afhankelijk van de omstandigheden. Is een eenvoudige gracht om de huisplaats voldoende? Of zijn muren van een minimale dikte ook een eis?

Ridderhofsteden

De in Utrecht gebruikelijke aanduiding ridderhofstad kent, zoals we bij Lockhorst zagen, haar eigen problemen. De andere categorieën zijn bouwkundig geworteld en

4 H.L. Janssen, J.M.M. , Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, red., *Duizend jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, p. 15.

5 Zie bijvoorbeeld P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners*, Hilversum 2009, p. 10-11, 17-18.

gebaseerd op uiterlijk en/of situering van het huis. Ridderhofstad is geen puur fysieke beschrijving maar heeft een sterk juridische component. In de zestiende eeuw werden voor het eerst lijsten aangelegd van kastelen en versterkte huizen die ontheffing kregen van een toen ingevoerde huizenbelasting. Die belasting uit 1512 moest de grote schulden bestrijden die de Staten van Utrecht hadden moeten maken in de oorlog tegen IJsselstein. Daarbij werd bepaald dat de huizen van de leden van de ridderschap geen aanslag zouden ontvangen. De discussie over welk huis nu wel of niet een 'ridderhofstad' was, werd zo ingewikkeld dat de Staten overstapten op een grondbelasting. Wel was door deze discussie enige duidelijkheid ontstaan over de eisen die gesteld werden aan de verschijningsvorm een ridderhofstad. De eigenaar diende te behoren tot de ridderschap, het huis moest een riddermatig uiterlijk hebben, wat inhield dat het versterkt moest zijn en de beschikking hebben over een gracht en een ophaalbrug. Tot het gebouwencomplex diende voorts een boerderij te behoren. Omdat de huizenbelasting uiteindelijk niet doorging, werd het proces van het erkennen van ridderhofsteden gestaakt nadat er zo'n 59 waren vastgesteld.⁶ Aan het einde van de zestiende eeuw kreeg het predicaat ridderhofstad echter een nieuwe belangrijke rol. Om tot de ridderschap toegelaten te worden, diende een kandidaat de beschikking te hebben over een ridderhofstad. Dat betekende ten eerste dat het bezit aantrekkelijk werd. Diverse adellijke families kochten ridderhofsteden aan om verschillende zonen toegang te verschaffen tot de ridderschap. Zo bezat een geslacht als Taets van Amerongen in de achttiende eeuw meerdere ridderhofsteden. Ook adel uit andere provincies aasde soms op een ridderhofstad, om zo deel te kunnen gaan uitmaken van de Utrechtse ridderschap.⁷ Dat betekende dat het belangrijk was vast te stellen welke huizen daadwerkelijk een ridderhofstad waren. Tussen 1608-1611 werd daartoe een onderzoek ingesteld, dat resulteerde in een lijst met maar liefst 110 objecten. Deze lijst lijkt geen verband te houden met de eerdere lijst van ridderhofsteden uit 1536-1539. Juist omdat de ridders matigen hun gelederen liever gesloten hielden, probeerden men het aantal ridderhofsteden te beperken. Slechts enkele huizen werden dan ook toegevoegd aan de zestiende-eeuwse lijst. Bij het vaststellen van de monumentenstatus zijn in de lijst zeventien huizen aangeduid als ridderhofstad. Dit zijn alle huizen die op de eerste lijst van ridderhofsteden voorkwamen. Welke overwegingen aan deze keuze ten grondslag lagen, blijft onduidelijk.

6 R. van Drie, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: B. Olde Meierink e.a., red., *Utrechtse kastelen en ridderhofsteden*, Utrecht 1995, p. 41-50.

7 F. Vogelzang, 'Van Staten naar Represen-
tanten naar Provinciale
Staten', in: *Jaarboek Oud
Utrecht* 2009, p. 110-151.

Het aan de voet van
de A27 en aan de
rand van het bedrij-
venterrein 't Rondeel
in Houten gelegen ter-
rein van het Rondeel is
in gebruik als weiland.
De concentrische
grachten behoren
bij de middeleeuwse
aanleg.

De Monumentenwet van 1988

De wet die de kasteelplaatsen en objecten beschermde werd in 1988 aangepast. In de nieuwe Monumentenwet werd op grote lijnen de oudere wet uit 1961 gevolgd. Wat wegviel was de waardetoekenning op grond van de geschiedkundige herinnering en ook de volkskundige waarde kwam niet langer in de tekst voor. Dat viel nu allemaal onder de aanduiding 'cultuurhistorische waarde'. Bij stads- en dorpsgezichten werd de bescherming iets uitgebreid: er was nu ook sprake van waarde indien de zaken een onderlinge structurele of ruimtelijke samenhang vertoonden.⁸

3.2 Morfologie van kasteelplaatsen

Kasteelplaatsen kunnen worden ingedeeld in vier categorieën:

- Terreinen die nog zichtbare elementen bevatten, zoals ruïnes, bijgebouwen, grachten, singels, lanen en/of de boerderij.
- Kastelen met aan de oppervlakte geen zichtbare elementen, maar wel elementen onder het maaiveld, zoals dichtgegooid grachten, funderingen en andere archeologische resten. Soms zijn er sterke aanwijzingen dat deze zich nog in de bodem bevinden.
- Kasteelplaatsen die op basis van schriftelijke bronnen gelokaliseerd zijn, maar waar geen onderzoek heeft plaatsgevonden en het terrein overbouwd of overgroeid is.
- Kasteelplaatsen die wel in de bronnen voorkomen, maar waarvan de exacte locatie niet bekend is.

Van die laatste categorie zijn er in Utrecht diverse voorbeelden aanwezig. Te denken valt aan het eerste kasteel van Woerden, waarvan wel de aanwezigheid in de bronnen wordt vermeld. In 1288 wordt besproken over een 'steenhuus', dat Herman van Woerden, de lokale heer, openstelt voor zijn leenheer, de Hollandse graaf Floris V. Het is onduidelijk of Floris V hier bouwheer was van een nieuw stenen huis of dat hij slechts de grensburcht van de bisschop liet verbouwen. Die grensburcht wordt al in het midden van de dertiende eeuw in de kronieken genoemd. Het kan zijn dat die grensburcht weer een relatie heeft met het Romeinse castellum, hoewel bij het recente weliswaar beperkte archeologische onderzoek geen spoor is aangetroffen.⁹ Een aantal resten daarvan zijn de afgelopen jaren door archeologisch onderzoek aan het licht gekomen. Daarbij is echter

⁸ Wet houdende voorzieningen in het belang van het behoud van monumenten van geschiedenis en kunst (Monumentenwet), Den Haag 1988; zie verder A. Elbers en W. de Graaf, *Jaaruitgave monumenten. Regelgeving, financiering en beleid*, Den Haag 2009.

⁹ Mededeling van T. Hazenberg van Hazenberg Archeologie 2010. Zie ook M. Verweij, 'Woerden I', in Olde Meierink 1995, p. 486.

Foto van kasteel Lockhorst en omgeving (Leusden), Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1825.

Luchtfoto van het kasteelterrein Lockhorst (Leusden). Het huidige landhuis is in 1928 in de plaats gekomen van een ouder huis. Links, onder aan de beek ligt de motte van het oorspronkelijke kasteel.
Foto Henk Bol (Provincie Utrecht), 1995.

niets aangetroffen dat met het in de middeleeuwse bronnen genoemde stenen huis relatie heeft.

Deze categorieën gaan over objecten die daadwerkelijk als kasteel geïdentificeerd kunnen worden. Er zijn echter ook diverse gebouwen, die in de bronnen voorkomen waarbij onduidelijk is of het gaat om een boerderij, een omgracht terrein of een 'echt' kasteel. Soms blijken deze 'stenen huizen' eigendom van een adellijke familie, maar dat is op zichzelf onvoldoende om ze als kasteel aan te merken. Deze twijfelgevallen zijn in dit onderzoek niet meegenomen.

De vorm van het kasteelterrein is uiteraard gerelateerd aan de vorm, grootte, betekenis en functie van het gebouw dat er ooit als kasteel op heeft gestaan. In Utrecht zijn enkele soorten kastelen herkenbaar, die alle een fase in de geschiedenis van het kasteel representeren. Die geschiedenis werd gestuurd door twee belangrijke ontwikkelingen. Die ontwikkelingen hangen samen met de twee hoofdfuncties: bewoning en verdedigbaarheid. We lopen de functies en de bijbehorende kasteelvormen even kort langs, omdat dit inzicht geeft in de verwachte vormen van kasteelplaatsen.

In de loop van de tijd is er binnen de kastelenbouw een beweging naar groter wooncomfort, terwijl de voortschrijdende technologie telkens een nieuw antwoord eiste van kasteelbouwers om de militaire bedreigingen het hoofd te bieden. Daarnaast had een kasteel een functie als bestuurscentrum, wat niet alleen voor het interieur consequenties had, maar ook voor de status die het gebouw diende uit te stralen. Tot slot maakte het kasteel vaak deel uit van een agrarisch bedrijf, waarbij zeer regelmatig de voorburch plaats bood aan een boerenbedrijf.

Afhankelijk van de sociale en daarmee vaak samenhangend maar niet samenvallend de financiële positie van de eigenaar of gebruiker kon in meer of mindere mate meebewoond worden met de nieuwe ontwikkelingen.

Walburchten

De oudste objecten die we beschouwen als burchten zijn de walburchten, waarvan er in Utrecht één bij Rhenen ligt en een tweede aan het eind van de twintigste eeuw bij Wijk bij Duurstede werd aangetroffen. De verdedigbare functie staat bij zulke burchten centraal, het is zelfs de vraag of er sprake is van permanente bewoning. De wal, versterkt

Ijspret op de slotgracht van kasteel Montfoort. Rechts de voorburcht. Schilderij van Jan van Goyen, 1634. Part. coll.

met een palissade en een gracht, omsloot een terrein dat in tijden van gevaar aan mensen en vee bescherming kon bieden. De wal kon een hoogte van 2-4 m bereiken. Bij de Heimenberg is uit onderzoek gebleken, dat de wal een aantal malen versterkt is. Het kan zijn dat er binnen de wal woongebouwen hebben gestaan. Omdat op het binnenterrein geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, ontbreken daarvoor de gegevens.¹⁰ Zo'n binnenterrein, meestal rond of hoefijzervormig, kon een doorsnede van 100-300 m hebben. Bij de Utrechtse Heimenberg is het onduidelijk wat de oorspronkelijke vorm was. De burcht ligt op de rand van het plateau boven Rhenen, maar de rivier heeft in de loop van de eeuwen dit eindpunt van de Utrechtse Heuvelrug flink ondergraven. Het is goed mogelijk dat delen van de burcht aan deze erosie zijn blootgesteld geweest. De resten van een tweede walburcht werd aangetroffen in een opgraving in Wijk bij Duurstede maar deze is geheel overbouwd, waarbij niet duidelijk is of er nog andere archeologische sporen aanwezig zijn.

Mottes

Een ander kasteeltype waarvan er één op de lijst van beschermde objecten uit 1980 staat, is het mottekasteel. Een motte is een kunstmatig opgeworpen heuvel, waarop meestal aanvankelijk in hout een verdedigbare toren werd gebouwd. Soms werd de motte zelf omheind, soms werd een breder terrein omgeven door palissade en gracht. Binnen dat grotere terrein, de voorburcht of balije, konden andere gebouwen verrijzen. Als de motte voldoende was ingeklonken kon de houten toren worden vervangen door een stenen donjon. Soms ook werd eerst de stenen toren neergezet en werd vervolgens het onderste deel 'ingemottet', begraven door een laag aarde. Mottes en hun voorburchten konden omgracht zijn en van zeer verschillende omvang. We gebruiken veelal de definitie van een werkgroep Mottes van het toenmalige Instituut van Prae en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam: 'Een motte is een geheel of gedeeltelijk kunstmatige heuvel met een regelmatige vorm en steile zijden, die gewoonlijk door een droge of natte gracht omgeven wordt. De constructie heeft tot doel de op zijn afgeplatte top staande versterkingen beter te verdedigen en de omgeving te beheersen. Vaak is er een lager gelegen voorburcht aan de motte toegevoegd'.¹¹

Versterkte residenties

In de elfde tot dertiende eeuw bouwden de vorsten op verschillende plaatsen versterkte residenties. Deze residenties drukten de bestuurlijke macht van de vorst uit. In Utrecht

10 J. van Doesburg, 'Het geheim van de Heimenberg ontsluit? De datering van de walburg bij Rhenen', in: L. Bultje-van Dillen e.a., red., *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht 2008, p. 36-45, aldaar 42.

11 J. Besteman, 'Mottes', in: *Liber Castellorum*.

fungeerde de bisschop als de vertegenwoordiger van het hoogste gezag in deze periode. Op het Domplein bevond zich de burcht Trecht, op het terrein van het voormalige Romeinse castellum. Deze residentie fungeerde ook als onderkomen voor de Duitse koningen en later keizers, die de opperste landsheer van onze gebieden waren. Deze koningen trokken rond van residentie naar residentie en handelden ter plekke bestuurlijke en juridische zaken af. Van de burcht Trecht weten we heel weinig. Het valt aan te nemen dat deze burcht beschikte over een ontvangstzaal, een kapel en vertrekken voor de vorst. Uit de bronnen weten we dat de versterking van de bisschop in Utrecht beschikte over een aula en een grote, verdedigbare toren en dat het gehele complex door een gracht omgeven was. Voor de keizer was er een palts, een paleis, waarvan enkele resten zijn aangetroffen. Het paleis, Lofen genaamd, naar 'loyfen' of luifel, mat ongeveer 35x32 m en beschikte over een nog bestaande zuilengalerij. Het paleis lag cq. ligt aan de noordwestzijde van de toegang van de burcht, waar het bisschoppelijk deel in het zuidwesten lag. Na 1122 werd de stad Utrecht zelf ommuurd en daarmee verloor de burcht haar defensieve betekenis. De Utrechtse bisschop had sinds het midden van de twaalfde eeuw meerdere residenties (Horst, Montfoort, Woerden) waarvan de verschijningsvorm niet eenduidig is. Dat geldt ook voor de bisschoppelijke hof in de latere stad Amersfoort aan de Eem, die werd omgeven door een ongeveer 6 m brede gracht. De exacte locatie, omvang en verschijningsvorm van deze hof, waartoe ook de voorganger van de Sint Joriskerk behoort lijkt te hebben, is tot op heden nog niet vastgesteld.¹²

12 R. Kemperink en B. Elias, red., *'Bruit van d'Eem'. Geschiedenis van Amersfoort*, Utrecht 2009.

De woontoren

In dezelfde periode bouwden kleine, lokale heren, eveneens versterkingen. In Utrecht gaat het daarbij meestal om ministerialenfamilies. Ministerialen waren onvrije dienstlieden van de bisschop, die zowel als hoge ambtenaar dienst deden als door hem werden ingeschakeld bij de ontginningen, die met name na de elfde eeuw op grote schaal werden georganiseerd. Soms ook fungeerden ze als kastelein op de bisschoppelijke grensburchten zoals De Horst bij Rhenen of Montfoort. De opkomst van deze versterkingen valt gelijktijdig met het opkomen van de feodale maatschappijstructuur. Daarbij worden stukken grond in leen uitgegeven door de eigenaar aan leenmannen. Die beloven wederdiensten. De ministerialen, die zich aanvankelijk als aannemers van grote ontginningsprojecten opstelden, verkregen ook de lagere rechtsmacht over het zo in cultuur gebrachte gebied. De daar wonende boerenbevolking werd daarmee aan hen onderworpen. De bisschop bleef de hogere rechtsmacht uitoefenen. In de loop van de tijd werden

Het bouwhuis op de voormalige voorburch van Groenewoude (Woudenberg). Foto NKS, 2000.

deze ministerialen rijker. Hun status en hun bestuurlijke functie drukten ze uit door middel van een versterking, die bovendien bescherming bood in onzekere tijden. Omdat het bezit van een versterking de greep van de bisschop over zijn leenmannen verzwakte, eiste hij vaak bij de bouw dat het huis een 'open huis' zou zijn en voor hem in tijden van oorlog zou worden opengesteld.

De opzet van deze kastelen is meestal simpel: het gaat om een vierkante of rechthoekige, sinds de dertiende eeuw, bakstenen toren gecombineerd met andere gebouwen en elementen. Omdat de woontoren niet zeer comfortabel was en vaak beperkte ruimte bood, stonden er om de toren heen veelal in hout uitgevoerde gebouwen waar diverse andere functies in werden ondergebracht. Dit geheel werd door een gracht beschermd, soms aangevuld met een wal of een palissade. De toren zelf is meestal 8-10 m in het vierkant, met een hoogte van 13-16 m. Ze bestaan meestal uit twee verdiepingen boven een kelder. De ingang bevindt zich op de eerste verdieping. Voorbeelden zijn de woontorens langs de Langbroekerwetering zoals Lunenburg en Walenburg. Soms zijn de woontorens later van een meer comfortabele woonvleugel voorzien (Lunenburg), of zelfs geheel ingebouwd geraakt, zoals Hinderstein, Sandenburg, of Hardenbroek. Soms bevond de toren zich op een apart eilandje, met op de voorburcht een poortgebouw, de bijgebouwen en/of een boerderij. Had de eigenaar iets meer mogelijkheden, dan kon hij een zaaltorenkasteel bouwen. Soms ook werd een tweede toren gebouwd en de beide torens aan elkaar verbonden, waardoor een U-vormig geheel ontstond. Den Ham bij Vleuten is daarvan een goed voorbeeld. Het huis Oudaen aan de Vecht werd, als eenvoudige zaalbouw, uitgebreid door er een bijna identiek zaalgebouw tegen aan te plaatsen.

Ronde of veelhoekige kastelen

In de loop van de tijd bleken ronde torens beter bestand tegen geschut. Ook kon worden gekozen de donjon, de hoofdtoren, veelhoekig te bouwen. Na de herontdekking van de baksteen werd het goedkoper om in steen te bouwen. Daarvóór konden alleen zeer rijke heren, zoals de Utrechtse bisschop, het zich veroorloven om natuursteen uit Duitsland of België te laten komen. Door de goedkope baksteen konden ook lagere heren hun houten versterking in steen herbouwen. Ook kwam het voor, dat een woontoren werd verbouwd. Dat kon door uitbreiding, waardoor een zaalbouw ontstond, of door aanpassing van de motte. Die kon (deels) worden afgegraven en aangevuld door een stenen ronde of veelhoekige ringmuur aan de voet van de heuvel. Aan de binnenzijde kon tegen de ringmuur zelf gebouwd worden. De motte zelf werd uitgevlakt tot een binnenplein. Het kasteel Montfoort, dat de Utrechtse bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178) liet bouwen en kasteel De Haar, behoren tot dat laatste type. Een opvolger verbouwde de burcht Ter Horst bij Rhenen tot een groot polygonaal kasteel. Een veelhoekige ringmuur omsloot een terrein van 42x58 m. De motte van Ter Horst is waarschijnlijk in 1163

De boerderij Markenburgh in Schalkwijk met in de vroegere voorgevel in siermet-selwerk de contouren van het kasteel, die als woontoren is voorgesteld.

De kasteelplaats Markenburg in Schalkwijk.
Foto NKS, 2002.

verwoest. In 1227 is sprake van Ter Horst als residentie van de bisschop. Ook het Huis Te Nesse lijkt een veelhoekig kasteel te zijn geweest. Ovale of ronde burchten hebben waarschijnlijk gestaan bij Linschoten, Abcoude en Ruwiel. Bouwers zijn meestal de belangrijke ministerialenfamilies als de Van Zuylens, de Van Wulvens, de heren van Ter Aa en Loenersloot. Deze kastelen waren in de dertiende eeuw het neusje van de zalm wat betreft wooncomfort en verdedigbaarheid. Omdat de meeste functies zich nu in het kasteel zelf bevonden, kreeg de voorburcht een veel sterkere agrarische functie.

Vierkante kastelen

Een volgende stap in de ontwikkeling is het vierkante kasteel, met een plattegrond die voor de meeste mensen het verschijnsel het beste typeert. Een vierkant kasteel bestaat uit vier, vaak ronde torens op elke hoek, die door een muur met elkaar zijn verbonden. Op het ommuurde gedeelte zijn woonvleugels en bijgebouwen geplaatst. Dit type duikt in het laatste kwart van de dertiende eeuw op, nadat het in Frankrijk tot ontwikkeling was gekomen. De Hollandse graaf Floris V begon met een ambitieus kastelenprogramma. In het kort daarvoor van de Utrechtse bisschop verkregen Muiden bouwde hij het Muider slot, dat bijna het ideaaltypen van het vierkante kasteel belichaamt. In Utrecht is kasteel Vreeland, gebouwd in de veertiende eeuw, van dit type. Het is een rechthoekig gebouw van 12x26 m, met op iedere hoek een toren. De korte zijden werden door een extra toren in het midden beschermd. Ook kasteel Woerden (II) is van dit type. Dit stamt uit het begin van de vijftiende eeuw en is vrijwel vierkant. De muren zijn 3,5 m dik, noodzakelijk om de groeiende vuurkracht van kanonnen te kunnen weerstaan. Op de muren waren geschutsplatforms ingericht. In het midden van de vijftiende eeuw verbouwde bisschop David van Bourgondië het kasteel Duurstede tot een burcht van dit type. Op een van de hoeken kwam een extra zware toren, met muren van 4 m dik en een doorsnede van ruim 15 m. Deze meer dan veertig m hoge toren is in laatgotische stijl opgebouwd. Zulke luxueuze kastelen waren maar voor weinig heren weggelegd. Het merendeel van de kastelen in deze tijd bleef van het type woontoren of zaaltoren.

Moated site

Van de onderzochte kastelen kan een groot aantal niet onder de termen woontoren, vierkant of rond/ovaal kasteel worden gevat, omdat deze indeling vooral uitgaat van de situatie vóór het midden van de vijftiende eeuw en van objecten die in één keer tot stand kwamen. Omgrachte objecten die elders aangeduid worden als het spijker of spieker, het eenlaagse zaalhuis, het zaalkamerhuis samengestelde huis met een L-vormige plattegrond, al dan niet gecombineerd met een toren, passen niet in deze terminologie. Deze groep van omgrachte edelmanshuizen met relatief dunne muren en beperkte verdedigingsmogelijkheden werd in navolging van de gebruikte terminologie in Groot-Brittannië tot voor kort moated sites genoemd. Dit begrip werd aanvankelijk vertaald als 'versterkt huis' en gebruikt in de *redengevende omschrijving* van archeologische rijksmonumenten aangewezen in de jaren '70 van de twintigste eeuw.

Onder kasteelonderzoekers is het begrip inmiddels als minder bruikbaar terzijde geschoven. Een moated site, een omgracht terrein, kan duiden op de aanwezigheid van een ‘versterkt huis’, maar in de late middeleeuwen werden ook pastorieën en grote boerderijen door een gracht omgeven en zelfs terreinen die verder geen defensieve functie hadden, konden door water zijn omgeven, zoals tuinen, boomgaarden, of plaatsen om vee binnen te houden. Door deze grote variatie in ‘fysieke moated sites’ is de term minder bruikbaar in kastelenonderzoek. De voorkeur wordt op het ogenblik gegeven aan versterkt edelmanhuis, hoewel er ook patriciërs, abten en stadsbesturen over dergelijke objecten konden beschikken.

*Van het zeventiende-
eeuwse landhuis De
Wiers (Vreeswijk)
bleef het souterrain
bewaard. De hoofd-
vorm van het landhuis
is bij de nieuwbouw
in 2005 hersteld. De
gracht is niet opnieuw
uitgegraven.*

Conclusie

Dit korte overzicht geeft aan, dat kastelen weliswaar in een aantal hoofdtypes te onderscheiden zijn, maar dat individuele gebouwen onderling toch redelijk kunnen verschillen. Ook het gebruik van de directe omgeving kan anders zijn. Dat heeft consequenties voor de kasteelplaatsen die we aantreffen in het Utrechtse. De vorm, de verwachte resten en de omvang hangen sterk af van (de ontwikkeling van) het gebruik van het kasteel. Een kasteelplaats ontstaat nadat het huis, of flinke delen daarvan, worden gesloopt. Het is tenslotte meer dan alleen de plek van het oude kasteel. Wat er over kan blijven zijn omgrachte eilandjes, voorburchten, verhogingen van mottes, grachtenstelsels en andere landschappelijke structuren. Bij lang niet alle kastelen is bekend, hoe het gebouw er uitzag. Dat gaat zeker op voor de middeleeuwse voorgangers van de latere gebouwen. Die zijn vaak in de zeventiende en achttiende eeuw afgebeeld, maar die afbeeldingen zeggen niets over het oorspronkelijke vorm of de voorganger.

Als kasteelplaats blijft er vaak niet meer over dan een rond of vierkant eiland, of enkele resten van grachten en funderingen. Daarom is een typologie van kasteelplaatsen *an sich* niet erg zinvol. Ten eerste vinden we niet veel meer dan grachten of resten daarvan, soms een enkel deel van de fundering, ten tweede zegt de vorm dus maar heel beperkt iets over het kasteel dat er ooit stond. En dan is er nog een flink aantal objecten waarvan we niet weten waar ze precies hebben gestaan. Een pregnant voorbeeld zijn de zes blokhuizen die bij een oorlog in 1405 rondom Hagestein zijn opgeworpen. Ze zijn slechts bekend uit de literatuur, hebben maar enige maanden dienst gedaan. Het is onbekend of we werkelijk van versterkte huizen kunnen spreken, al worden ze dus als zodanig omschreven. Als voorbeeld is er één in de lijst opgenomen.

3.3 De geografische ligging

De vorm van het kasteel heeft invloed op de resten die op het kasteelterrein worden aangetroffen. Kastelen liggen echter niet willekeurig door het landschap verspreid. Er waren duidelijke keuzes om kastelen op specifieke plaatsen te bouwen: die hadden zowel met politieke, sociale, militaire en bestuurlijke motieven te maken, als waren aan fysisch-geografische voorwaarden gebonden. Niet iedere ondergrond is geschikt voor het oprichten van een relatief zwaar bouwsel als een kasteel. Ook de vorm van het kasteelterrein zelf heeft vaak een relatie met het omringende landschap.

Op de oeverwallen

Bij een aantal kastelen is het ontstaan bepaald door de strategische ligging. Een groot deel van de provincie was door veen bedekt en was ondanks de ontginning en de daarmee gepaard gaande ontsluiting, voor legers met zwaar materieel ontoegankelijk. Alleen de rivieren met hun oeverwallen boden geschikte passagemogelijkheden. In een veengebied was het nodig de hogere passages door het vrijwel onbegaanbare laagveengebied af te sluiten: aanvankelijk door kastelen en in de nieuwe tijd door forten. De passages door het Hollands-Utrechts veengebied waren vooral de oeverwallen langs de rivieren, Lek, Vecht, de Aa, Oude en Kromme Rijn, de Hollandse IJssel en de Eem.

Illustratief is de situatie in Woerden dat op de oeverwallen van de Oude Rijn ontstond en bedoeld was het gewest naar het westen af te sluiten. Toen het in Hollandse handen raakte, werd de taak omgedraaid. Het moest Holland beschermen tegen de invallen vanuit het oosten. Dat deze functie van belang bleef, moge ook blijken uit de bouw van een indrukwekkende nieuwe burcht Woerden (Woerden II) in het begin van de vijftiende eeuw.

Het kasteel van Montfoort was, evenals Woerden, door de bisschop in de twaalfde eeuw gesticht als grenskasteel. Het was gelegen op de zuidelijke oeverwal van de Hollandse IJssel en kon daarmee de toegang van de provincie vanuit het westen afsluiten. In de dertiende eeuw zou op de Vechtoever door de bisschop het kasteel Vreeland worden gebouwd, dat ook het verkeer over rivier en land beheerste. Het was mogelijk een reactie op de bouw van de kastelen Kronenburg, Mijnden en Nijenrode door Hollandse vertrouwelingen. Voor Holland had het aanvankelijk Utrechtse kasteel van IJsselstein de functie van vooruitgeschoven post, die in diverse oorlogen een belangrijke rol speelde bij aanvallen op de stad Utrecht. Deze functie werd aan het eind van de vijftiende eeuw overgenomen door het in de eeuw ervoor gestichte Gildenborg.

*Kasteel Woerden,
tekening Roelant
Roghman 1646/47.
Kon. Museum voor
Schone Kunsten, Brus-
sel, Coll. De Grez.*

Aanvankelijk zal Amersfoort een belangrijke rol hebben gespeeld bij de controle van de Eem maar in het midden van de veertiende eeuw zag het bestuur van Utrecht de noodzaak van een burcht bij Eemnes om de noordgrens te beveiligen. Het kasteel werd gebouwd op de oostoever van de Eem. Deze functie zal het kasteel tot ver in de zeventiende eeuw behouden, vandaar de voortdurende modernisering, zoals de aanleg van aardwerken. Aan de oostzijde van de provincie boden slechts enkele wegen passages door het veen van de Gelderse vallei. De zuidelijke werd beheerst door het twaalfde-eeuwse kasteel Ter Horst. Ten oosten van Amersfoort lag kasteel Stoutenburg, dat aanvankelijk particulier was maar ten tijde van oorlog aan de bisschop toegang verleende om de grens te verdedigen.

Naast de landsheerlijke burchten zien we op de oeverwallen - vaak aan de binnenzijde - kastelen ontstaan. Langs de Rijn en Lek ontstonden op de oeverwallen Duurstede, Jaarsveld, Tull, Batestein (Vianen) en Everstein. Langs de Utrechtse Vecht, Aa en Angstel zijn dat Ter Meer, Snavelenburg, Nijenrode, Gunterstein en Loenersloot en de verdwenen kastelen Ruwiel, Ter Aa, Aastein, Kronenburg en Mijnden. Langs de Hollandse IJssel liggen de kastelen van IJsselstein, Montfoort en Te Vliet bij Oudewater.

Bij de afgedamde Kromme Rijn kwamen na 1122 de hogere aanwassen in trek. Hier ontstonden Groenewoude (Amelisweerd), Rhijnauwen en Rhijnestein. Ook de als verhoging in het landschap nog vaag herkenbare fossiele stroomruggen waren in trek voor de locatie voor kastelen: Weerdenburg, De Bol (Vianen), Hagestein, Nijenstein, Linschoten, Ter Nesse en Wulverhorst.

De Utrechtse Heuvelrug

De voet van de Utrechtse heuvelrug was zeer geschikt voor het stichten van kastelen. Vaak was er een relatie met de dorpen ter plaatse. Door het constante afvloeien van het water van de heuvelrug waren de grachten voldoende met water gevuld om hun verdedigingsfunctie uit te oefenen. Bovendien was er ter plaatse vaak door de erosiedalen van de heuvelrug zand uitgevloeid. Dat zorgde voor een stevige ondergrond voor kastelen. In Zeist zien we de kastelen Kersbergen, Zeist en Blikkenburg, bij Doorn Moersbergen, bij Amerongen Zuilenstein, Waaijestein, Amerongen en Lievendaal. Ook meer naar het oosten, rondom Rhenen is dit duidelijk zichtbaar; denk aan Levendaal, (Heimerstein) en Remmerstein. Aan de noordzijde lagen Lokhorst en Heiligenberg. De laatste was oorspronkelijk een klooster en later een versterkte proosdij. Ook het kasteel van Ter Horst ligt op een zandbaan in het verlengde van een erosiedal van de Utrechtse Heuvelrug.

De ontginningen

Een bijzonder verschijnsel was de concentratie van kastelen in de ontginningen. Terwijl in het gehele Zuid-Hollandse veengebied vrijwel geen kastelen voorkwamen, zien we in Utrecht opvallende concentraties. Een deel van de objecten lag aan de rand van de oeverwallen, zoals Noordwijk en Hardenbroek. Opvallend is het verschijnsel dat langs de centrale weteringen, die de gebieden moesten ontwateren, in de agrarische bebouwingslinten vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw kastelen ontstonden. De oudste waren de woontorens, waarvan er in Langbroek vele bewaard bleven. Hier waren, behalve een groot aantal bestaande kastelen ook veel kastelen verdwenen

Foto van kasteel Ruwiel en omgeving (Breukelen), Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1813.

Kasteel Ruwiel (Breukelen), getekend door Roelant Roghman, 1646/47.
Teylers Museum Haarlem, O**43.

zoals Roetert, Groenestein, Oud- en Nieuw Domselaer, Lokhorst, Rijsenburg en Jagenstein. Ook in de ontginning van het Boven-en Benedeneind van Jutphaas zien we langs de centraal gelegen Juphasewetering een reeks kastelen ontstaan waarvan er slechts één bewaard bleef (Rijnhuizen). Verdwenen zijn Everstein, Rijnenburg, Rhijnestein, Batau, Vronestein, Plettenburg, Wijnestein en Stormerdijk. Ze resteren in de vorm van al of niet omgrachte archeologische beschermde kasteelplaatsen.

Eenzelfde ontwikkeling ziet men in wat bescheidener concentratie langs de Schalkwijkerwetering. Het gaat om kastelen als Schalkwijk I, Schalkwijk II, Marckenburg en Vuylcoop.

In de grote ontginningen aan weerszijden van Vecht ten noordwesten van Utrecht ontbreken de kastelen vrijwel volledig terwijl in de Lopikerwaard ook slechts een enkel kasteel aanwezig was, hoewel er sprake is van een verdwenen kasteel te Benschop. Aan de Lek lag het kasteel Jaarsveld. Een voorbeeld van een kasteel in het veen kreeg de toepasselijke naam Ter Vene en lag in Blauwkapel. Het is mogelijk dat deze gebieden te vochtig waren en door het ontbreken van fossiele stroomruggen ook de goede ondergrond ontbrak.

Kastelen in een nederzetting

Een aantal kastelen heeft een directe functionele relatie met de nabijgelegen nederzetting. Vaak werden deze plaatsen door de heer bij zijn kasteel gesticht. De ontwikkeling van deze nederzettingen werden bovendien gestimuleerd door het verlenen van stadsrechten. Dat ging dan weer gepaard met het stichten van een kerk voor de dorpingen en later burgers. Deze interactie tussen kerk en kasteel en bij het verdwijnen van het kasteel de kerk en de kasteelplaats blijft essentieel voor de beleving van het kasteel. Voorbeelden zijn IJsselstein, Vreeland, Vianen, Montfoort en Duurstede, waarbij zogenaamde bastide-stadjes ontstonden, die vaak al vroeg stedelijke rechten kregen. In het geval van IJsselstein is de kerk verplaatst naar de strategische plaats waar het kasteel was gesticht. Ook de nederzetting in Wijk kreeg een nederzetting met kerk waardoor de oude kerken die nog tot de nederzetting Dorestad hadden behoord, gingen verdwijnen.

Ook bij een aantal oudere dorpsnederzettingen ziet men een functionele relatie tussen kerk en kasteel. Een voorbeeld is Doorn. Het kasteel ontstond uit een oude agrarische hof bij een kerk, waar de Domproost aan het eind van de dertiende eeuw een kasteel bouwde.

Andere voorbeelden zijn Kersbergen, dat mogelijk vanwege haar oorspronkelijke verschijningsvorm als motte, een functionele eenheid met de oudere kerk van Zeist vormde, en kasteel Rhijnestein dat waarschijnlijk een band had met de dorpskerk van Cothen.

Een bijzonder geval is kasteel Vredenburg, dat als dwangburcht net binnen de stadsmuren van Utrecht werd gebouwd om onrust te voorkomen en opstand neer te slaan. Dit zou men een opvolger kunnen noemen van de tot vijftiende eeuw gebouwde citadelachtige versterkte en uitgebouwde stadspoorten zoals de Catharijnepoort in Utrecht en de Linschoterpoort in Oudewater.

De perceel-vorming als richtsnoer voor de kasteelplaats

Zoals we hiervoor zagen is in de provincie Utrecht op waarschijnlijk twee plaatsen gekozen voor het hergebruik van Romeinse castella. Aangezien castella een vaste vierkante structuur bezaten, hadden de burchten die binnen deze castella ontstonden ook deze vierkante hoofdvorm. In het geval van Utrecht hadden de kerken en bijbehorende woon- en dienstgebouwen van de beide kapittels grote delen van de burcht in beslag genomen. Voor het overheidgezag stond slechts de westzijde ter beschikking. Het is begrijpelijk dat men in de tiende eeuw hiervoor de burcht naar het westen ging uitleggen. Een eeuw later zou bovendien het gehele complex uitgebreid en met een gracht omgeven worden, waarbij de hoofdvorm van het castellum zich nog steeds aftekende. Aan de weerszijden van de toegangspoort aan de westzijde situeerde men de representatieve gebouwen zoals de paltsen van de bisschop en keizer. Het paleis van de keizer zou verdwijnen en worden overbouwd, zonder geheel te verdwijnen, terwijl het in de vijftiende eeuw vernieuwde paleis van de bisschop, nog tot het eind van de achttiende eeuw zou blijven bestaan, ondermeer als residentie van de gouverneur van Utrecht.

*Kasteel IJsselstein,
tekening van Roelant
Roghman, 1646/47.
Teylers Museum Haar-
lem, O**35.*

De kastelen op de stroomruggen richtten zich naar de aanwezige verkaveling, die vaak tot de vroege middeleeuwen teruggaat. Bij IJsselstein en Montfoort is de oude structuur niet helder herkenbaar door de latere veranderingen. Ze liggen aan de voet van de oeverwal aan of nabij de kop van de strokenverkaveling die vanaf de stroomruggen werden uitgezet. Zowel in Montfoort als IJsselstein heeft men maken met vrij brede oeverwallen. Het kasteel van IJsselstein ligt nu aan de stadsgracht, maar in die gracht is nog een oude wetering, dwars op de IJssel herkenbaar.

Bij Batestein in Vianen en ook het nog bestaande Nijenrode is de omvang van de burcht beperkt door de bescheiden breedte van de oeverwal ter plaatse. Toen in de zestiende eeuw het kasteel wenste uit te breiden met een tuin, werd dit niet binnendijks, maar buitendijks, in de uiterwaarden, gedaan. Er werd een brede wal met op de hoek een grote rondeel van aarde met een bakstenen buitenschil aangelegd.

De lay-out van de kastelen van de lagere adel richtte zich eveneens naar de aanwezige verkavelingstructuur. In het geval van Amerongen en Lieveendaal heeft men te maken met evenwijdige percelen haaks op de Heuvelrug, beginnend bij de Drotestraat en zich voortzettend tot de vroegere zomerdijk op de oude Gelders-Utrechts grens. Bij de kastelen in de Langbroekerwetering en de Jutphasewetering richt zich de outlay van de kasteelplaats vooral naar de haakse strokenverkaveling, waarbij de kavels een vaste standaardbreedte hadden. Belangrijk was daarbij of de heer kon beschikken over één kavel of twee of meer naast elkaar gelegen kavels. In dat laatste geval kon de

aanleg evenwijdig aan de openbare weg worden gebouwd en zo een nog grotere uitstraling bereiken. Het had waarschijnlijk de voorkeur het kasteel op de kop van de kavel te plaatsen en wel zodanig dat de hoofdburcht naar de bezoeker was gekeerd (Waaijestein, Gunterstein, Loenersloot). Een laan haaks op de verkaveling vormt de toegangslaan waar vanaf men via een burcht met poortgebouw op de omgrachte voorburcht komt. Vanaf de voorburcht is de hoofdburcht zelf te benaderen. Het poortgebouw van de voorburcht werd zodanig geplaatst, dat men het kasteel van terzijde naderde, maar bovendien ook zodanig, dat men de poort van de voorburcht vanuit het kasteel kon beschermen. Voorbeelden hiervan waren Kronenburg en Zuilenstein. In een aantal gevallen heeft men te maken met meerdere poorten, waarbij ook aan het begin van de oprijlaan een poortgebouw werd geplaatst zoals bij De Engh en Groenestein. De poort van Groenestein kon vanuit de hoofdburcht worden beschermd.

In het midden van de zeventiende eeuw was men zich nog bewust van deze 'defensieve situering'. De toegang van terzijde bood de mogelijkheid op de voorburcht tegenover het kasteel een langgerekt dienstgebouw te plaatsen, waardoor het voorplein visueel vanuit het huis werd afgesloten. Voorbeelden zijn Amerongen, Heemstede II, Rijnhuizen, De Wiers en Lichtenberg. Als de kastelen met de voorburchten in een meer geometrisch concept werden gevat en een centrale zichtas haaks op het huis werd gelegd, werd de toegangspoort recht tegenover het huis gesitueerd. Aanvankelijk geschiedde dit door de poort in het midden van het langwerpige dienstgebouw te situeren. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw werden voorpleinen aan weerszijden visueel afgesloten met symmetrische bouwhuizen. Bij sommige kastelen, die direct werden ontsloten van de openbare weg, moest men daarvoor ingrijpende veranderingen doorvoeren.

Die ingrijpende veranderingen zijn soms nog goed af te lezen. Een illustratief voorbeeld van zo'n 'biografie' van de kasteelplaats is de ontwikkeling van het kasteel Groenewoude in Woudenberg, waarvan een deel van de voorburcht nog bestaat. Door middel van een site-analyse van het terrein krijgt men inzicht in de ontwikkeling. Het kasteel bestond uit L-vormige hoofdburcht met de knik aan de noordwestzijde, aan de zijde van de Ekris. Ten tijde van het bezoek van de tekenaar Roelant Roghman in 1647 lag de ingang nog aan de noordoostzijde van de voorburcht. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou de oostelijke *Schauseite* van het kasteel worden geaccentueerd door een erker te verhogen tot een toren en te voorzien van een peervormige bekroning. Pas aan het eind van de zeventiende eeuw werd het voorplein anders ingericht waarbij behalve het laatmiddeleeuwse poortgebouw ook de agrarische bebouwing aan de west- en zuidzijde werd gesloopt en vervangen door een langgerekt bouwhuis uit 1696 dat met de rug naar de Ekris was gewend.

In de as van de toegangsbrug tot het hoofdhuus voerde een zichtas over het voorplein naar de nieuwe brug aan de zuidzijde. Aan de overzijde van de brug zette de zichtas zich voort naar het zuiden in de vorm van een toegangslaan, die na enkele honderden meters eindigde op een nog deels bestaande laan, haaks op de Ekris. Aan het

Luchtfoto van kasteel
Zuilestein (Leersum).
Foto KLM-Aerocarto,
1939.

begin van de laatstgenoemde laan staan nog steeds de zware hekpijlers. In het midden van de negentiende eeuw, toen Groenewoude werd gevoegd bij het landgoed Geerestein, werd het huis gesloopt en bleef het langgerekte bouwhuis met een deel van de gracht bewaard. Op de voorburcht zou het nog steeds bestaande landbouwbedrijf worden voortgezet tot aan het eind van de twintigste eeuw, toen het bouwhuis een kantoorfunctie kreeg. De biografie van Groenewoude is representatief voor andere kasteelplaatsen, hoewel ieder object zijn specifieke kenmerken bezit.

In een aantal gevallen ziet men dat het kasteel in een strokenverkaveling niet op de kop van de verkaveling wordt gebouwd, maar soms honderden meters terug. (Weerdestein, Schalkwijk II) Dit heeft er mee te maken dat dwars door deze ontginningen nog fossiele stroomruggen kronkelen, die het mogelijk boden voor de eigenaar zijn kasteel op een goede, zandige ondergrond te plaatsen en niet in het veen. Deze pragmatische locatie-

*Kasteelplaats Everstein (Everdingen).
Foto NKS, 1987.*

keuze is typerend voor de Langbroekerwetering. Het verklaart waarom bij op zo korte afstand van elkaar gelegen kastelen zoals Sandenburg en Walenburg de situatie zo verschillend is.

De lokalisering van de kastelen kan behalve door eigendom, fysisch-geografische omstandigheden en defensieve overwegingen ook bepaald zijn door presentatie. Zo wordt kasteel De Haar vanuit het zuiden, de zijde van waar de bezoeker het kasteel benaderde, gepresenteerd als een kasteel met verschillende bouwvolumes met veel dakvlakken en torens. Ook bij kasteel Groenewoude werd de bezoeker om het kasteel heen gevoerd, om het maximale effect van het gebouw te ondergaan. Bij De Engh waren, door het plaatsen van (voor)poortgebouwen, de lanen om het kasteel in het concept opgenomen. Woon-torens als Vleuten en De Hoed zijn met hun toren aan de weg gesitueerd, voor optimale zichtbaarheid, terwijl de nevengebouwen meer verscholen liggen.

De status die een kasteel wilde uitstralen had dus grote invloed op de keuze van de plek. Uit de combinatie van Googlemaps en de kadastrale minuutplannen uit ca. 1830 leren we op welke wijze de kastelen in de huidige landschappelijke setting zijn gelegen.¹³ Zo wordt zichtbaar wat nog resteert maar kunnen ook elementen in het landschap geïnterpreteerd worden als onderdeel van de oorspronkelijke opzet (waterpartijen, lanen, bebouwing van het agrarisch bedrijf etc.) Ook de erosie van de kasteelplaats door de steeds uitbreidende agrarische bebouwing op de voorburcht is op deze wijze in de tijd te volgen.

¹³ De methode is ontwikkeld door ir. T. Hermans, lid van de redactie van het Kastelenlexicon. Het combineren van de luchtfoto's met de kaarten werd uitgevoerd door M. Verhoeckx en A. te Beek van de NKS.

Huis Ter Meer (Maars-
sen). Gravure van
Jacobus Schijnvoet
naar een tekening van
Hessel Gerrits (Uit:
Schatkamer der Ne-
derlandsse Oudheden,
Ludolf Smids, 1711).

Daarbij is wel een belangrijke kanttekening te maken: regelmatig blijkt dat de kadastertekeningen niet overal even zorgvuldig zijn. In de digitale bijlage 4 zijn de oude kadasterkaarten op de Googlekaart gelegd, waarbij de exacte locatie van het kasteelterrein leidend was. In sommige gevallen betekent deze keuze, dat perceelsgrenzen en waterlopen wat verder weg, net naast de huidige ligging worden gesitueerd. Dat is meestal een historische rekenfout: de kadastrale kaarten werden 'kloppend' gemaakt, want verder weg van het uitgangsmeeptpunt werden de opmetingen onzorgvuldiger. Hoge kadastrumnummers zijn vaak een indicatie voor minder betrouwbare perceelsgrenzen.

3.4 De Utrechtse kasteelplaatsen

In bijlage 1 treft u de lijst aan van de onderzochte terreinen, met een aantal belangrijke gegevens per kasteel. Daarin zijn ook objecten opgenomen, die op basis van de huidige kennis niet definitief als kasteel kunnen worden aangemerkt, maar waarbij aanvullend onderzoek later uitsluitsel zal kunnen geven. Hieronder geven we een korte analyse van de kastelen die wel aan de minimale criteria voldoen.

In deze lijst zijn in totaal 113 objecten opgenomen. Dit zijn niet alle kasteelplaatsen die we kennen. Er is in sommige bronnen sprake van nauwelijks nader te identificeren steenhuisen. Omdat daarvan niet duidelijk is of het om kastelen of boerderijen gaat, zijn die niet opgenomen. In bijlage 2 treft u de terreinen aan, die uiteindelijk niet in het onderzoek zijn betrokken omdat ze duidelijk buiten de criteria vielen. Van de totaalijst is een aantal afgevallen omdat het bij nader inzien een boerderij of buitenplaats betrof. Uiteraard zijn ook de terreinen van

Foto van kasteel Ter
Meer en omgeving
(Maarsse), Google
Earth, 2010. Erover-
heen geprojecteerd
de kadastrale minuut
uit ca. 1825.

Foto van kasteelplaats Mijdrecht en omgeving, Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1827.

voormalige buitenplaatsen van groot cultuurhistorisch belang, maar deze maken geen deel uit van voorliggend onderzoek.

De terreinen kunnen een flinke omvang hebben. Al zijn de hoofdgebouwen zelf vaak slechts een woontoren, waarvan de ondergrondse resten aangeven dat ze niet veel groter waren dan 10x10m, het eiland of het omgrachte terrein van de hoofdburcht is vaak groter, 30-40 m doorsnede of een rechthoek van 50x50 zijn geen uitzonderingen. De voorburcht kan behoorlijk in grootte verschillen. Dit complex was vervolgens omgeven door een of meer grachtenstelsels, wat de totale omvang regelmatig laat uitdijen tot 100x100 m of nog meer.

Bij diverse objecten zijn de gegevens ambivalent en multi-interpretabel. Daarom geven we in de hierna volgende analyse geen exacte cijfers. Sommige objecten bieden enige informatie, op basis waarvan een voorzichtige, maar geen keihard onderbouwde uitspraak valt te doen.

Van de beschreven 113 objecten zijn er zo'n 20 te onduidelijk om uitspraken over te kunnen doen. Vaak is noch de exacte ligging, noch een heldere omschrijving of afbeelding.

Foto van kasteel Vreeland en omgeving, Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1828.

ding aanwezig. In die gevallen is het niet mogelijk iets te zeggen over de kasteelplaats. Wel is het een duidelijk signaal, dat zich in de ondergrond wel degelijk resten van middeleeuwse kastelen kunnen bevinden, waar we op dit ogenblik geen weet van hebben. Het blijft geboden daarop alert te blijven.

Iets meer dan 20 objecten zijn ofwel geheel of gedeeltelijk onder bebouwing of infrastructuur verdwenen. In twee gevallen liggen de resten onder een fort, vaak onder wegen en huizenblokken, soms onder andere bebouwing. In een paar gevallen heeft onderzoek plaatsgevonden en zijn er nog sporen in de ondergrond aanwezig, in andere gevallen lijkt alles te zijn opgeruimd of is er geen archeologische verkenning geweest. Voorzien van een rijksmonumentnummer zijn 26 objecten. Andere maken deel uit van een beschermd dorps- of stadsgezicht of zijn omschreven als een archeologisch waardevolle plaats. Dit kan zowel binnen de AMK zijn gebeurd als in een gemeentelijk bestemmingsplan. Een handjevol objecten is landschappelijk van belang, het merendeel is omschreven als agrarisch gebruik. Het beschermd zijn van een terrein is geen garan-

Foto van kasteel Lichtenberg en omgeving (Woudenberg), Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1823.

tie dat er geen ingrepen zullen plaatsvinden. Voor de jaren 2004-2006 is een steekproef gedaan en daaruit bleek, dat jaarlijks gemiddeld op 50 terreinen vergunning wordt verleend tot aanleg van infrastructuur, sloop- of bouwwerkzaamheden.¹⁴

Een paar gevallen zijn 'gered' in de zin dat hun aanwezigheid bekend was en dat bij aanleg van nieuwe wegen of woningen er rekening is gehouden met de locatie. Meestal gebeurt dat door de site in een parkaanleg op te nemen. Soms worden daarbij met name de grachten, soms de omtrekken van het kasteel, weer zichtbaar gemaakt.

Het overgrote deel van de kasteelplaatsen echter kent een agrarisch gebruik. Meestal als weiland, soms als onderdeel van een boerenerf of als boomgaard, liggen onder de oppervlakte de resten van kasteel, grachten, voorburcht en bijgebouwen. In hoeverre biedt een agrarische bestemming bescherming? Dat is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Waardering

Indien we een waardering zouden moeten geven van de Utrechtse kasteelplaatsen, zijn de Heimenberg, Nijeveld, Den Engh, Schalkwijk, Ruwel en Groenestein de best beleefbare plaatsen. Vanuit wetenschappelijk oogpunt zijn 't Goy, Stoutenburg, Marckenburg, Heimenberg, Nijeveld en Vredenburg het belangrijkste. Ze dateren uit verschillende periodes en zover nu te oordelen is, lijkt de behoudtoestand nog zodanig dat het nog uit te voeren archeologisch bodemonderzoek optimale resultaten zal opleveren.

¹⁴ E. Beukers, eindred., *Erfgoedbalans 2009. Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Amersfoort 2009, p. 78.

Kasteelplaats Leendaal (Rhenen). Foto NKS, 1969.

Bij die beleving van kastelen spelen kasteellinten een belangrijke rol. Kasteellinten ontstaan vaak vanwege de fysieke voorwaarden die aan de stichting van een kasteel worden gesteld, zoals een stevige ondergrond. Daarom komen in Utrecht een aantal langgerekte structuren voor, meestal langs rivieren of weteringen, die een lint vormen van kastelen, (pacht)boerderijen, bijgebouwen, dienstwoningen, nederzettingen en dorpskerken. Voorbeelden van een kasteellint in de provincie Utrecht zijn Langbroek en Jutphaas (Nieuwegein), Rhenen/Achterberg, Amerongen/Leersum. In een aantal gevallen zijn in het lint ook kastelen met naastliggende dorpskerk opgenomen, zoals bij Zuilenburg, Oud-Dompselaar en Nieuw-Dompselaar met de kerk van Overlangbroek. Aangezien een aantal kastelen in de Nieuwe Tijd tot een buitenplaats zou uitgroeien hebben we ook te maken met kasteel-/buitenplaatslinten. Soms zijn kasteelplaatsen nog steeds zeer expliciet, bijvoorbeeld door een restant in de vorm van een omgrachting of een oprijlaan met brug met poortgebouw (Groenestein) opgenomen in het bebouwingslint.

4 ■ Bescherming van kasteelplaatsen

Kasteel Duurstede. Foto Jan Derwig, 2003.

Huis ter Mey (Haarzuilens). Tekening van Hendrik Spilman, 1738. Het Utrechts Archief, TA 1605-1.

Op welke wijze staan de kasteelplaatsen nu in de bestemmingsplannen, hoe zijn ze wettelijk beschermd en wat houdt die bescherming in? Sommige zijn als archeologisch monument beschermd, sommige als bouwkundig monument. Eén site is een gemeentelijk monument, de provincie Utrecht kent geen provinciale monumenten. Enkele kasteelplaatsen liggen binnen het terrein van een beschermd dorps- of stadsgezicht of binnen een historische buitenplaats. Verreweg het merendeel echter is niet in deze categorieën opgenomen.

4.1 Rijksbeleid

Archeologische Monumenten

Een relatief groot aantal objecten, 49 in de provincie Utrecht, heeft een bescherming als archeologisch monument volgens de Monumentenwet 1988. Ze zijn al in de jaren '60 aangewezen door de Minister op basis van een samenwerking van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en de Provincie Utrecht, waar al vroeg belangstelling was voor de bescherming van kasteelplaatsen. Het ging in die tijd om objecten waar door aanwezige kasteel-elementen als omgrachtingen en singels belangrijke indicatoren aanwezig waren voor archeologische waarden. Het ging hierbij om herkenbare objecten, waarvan verwacht mocht worden dat ze archeologisch interessant waren. Van een groot aantal kasteelplaatsen was niet bekend of er daadwerkelijke archeologische waarden aanwezig waren. In dergelijke gevallen is gekozen voor een negatieve benadering: alle terreinen waar getwijfeld kon worden of er nog archeologische waarden aanwezig waren, heeft men verkozen niet aan te wijzen. Dat had op zichzelf een conserverende motivatie. In die periode was de enige mogelijkheid te controleren of er nog archeologische resten aanwezig waren, het terrein geheel of gedeeltelijke op te graven. Het waren destructieve middelen waarbij na de opgraving de archeologische monumentwaarde verloren ging.¹⁵

Bouwkundige monumenten.

Een groot aantal kastelen en ruïnes zijn als bouwkundige monumenten beschermd. In het kader van dit onderzoek is het belangrijk te beseffen dat indien ruïnes of delen van kastelen zijn beschermd zoals Duurstede, Schonauwen, Te Vliet bij Oudewater, Huis Voorn en De Ham, die bescherming niet geldt voor de rest van het terrein. De archeologische ondergrond is dus niet beschermd, hoewel dit wel van groot belang kan zijn.

15 Om terreinen te onderzoeken ontstond rond 1980 het idee van een kartering van de ondergrond van een potentiële kasteelplaats door een uit de bodemkunde afkomstige methode van systematische grondbooringen. Door het verzamelen van de gegevens van de bodemopbouw was het mogelijk als het ware dwarsdoorsneden over de bodem te maken. Door een grid met een vaste afstand van b.v. 2,5 meter toe te passen konden plattegronden worden gereconstrueerd bij de archeologische terreinkartering. Dit werd al uitgevoerd voor kasteel Vreeland. (Zie voor de methode E. Akse, B. Olde Meierink, G. van de Veen, 'Boren naar een havezathe; archeologische terreinkartering in Twente', *Fibula* 26, 1985, nr. 3, p. 30-34). Voor bouw- en weiland was dit een geëigende methode. Bij terrein met veel recente verstoringen zoals boerenerven, fabrieksterreinen en ook gebieden met bestrating en sterk gesloten bebouwing was een dergelijke kartering moeilijk uit te voeren. Vanuit de natuurwetenschappen ontwikkelde zich daarnaast in de jaren '80 en '90 van de twintigste eeuw nieuwe onderzoeksmethoden als het weerstandsonderzoek, grondradar en infrarood onderzoek. Deze zijn in het begin van de jaren '90 van de twintigste eeuw in opdracht van de provincie Utrecht toegepast bij een groot aantal kasteelplaatsen.

Bij restauraties gaan daarom regelmatig archeologische bodemschatten verloren, omdat de bescherming niet tegelijk als archeologisch monument en als bouwkundig monument plaats kon vinden. Een recent voorbeeld van een weliswaar niet tot wettelijk beschermde monumenten behorend kasteel is De Haar bij Utrecht, waar het bodemarchief is verdwenen maar wel door BAAC archeologisch is onderzocht. Het was een van eerste kastelen in de provincie Utrecht waar archeologisch bodemonderzoek binnen het gebouw plaats vond. Een ouder geval is het door J. Renaud onderzochte kasteel Harmelen. In de bescherming is evenmin de voorburch van kastelen opgenomen.

Historische buitenplaatsen

In het kader van de bescherming van historische buitenplaatsen is een groot aantal historische buitenplaatsen in de provincie beschermd. In de bescherming zijn ook kasteelplaatsen opgenomen. Binnen de bescherming van de buitenplaats De Haar valt ook de kasteelplaats van Ter Mey, die immers in het park van De Haar is gelegen. In de omschrijving van de bescherming van kasteel de Haar is de aanwezigheid van het kasteelterrein echter niet opgenomen. Binnen de bescherming van de buitenplaats Zuilenstein valt ook de kasteelplaats van Wayestein, die sinds 1700 bij het landgoed is gevoegd.

Beschermde stads- en dorpsgezichten.

In het kader van de beschermde stads- en dorpsgezichten zijn door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verschillende steden en dorpen beschermd. In de steden vallen de locatie van het verdwenen Vredenburg en de tot blokwerk uitgebouwde Catherijnepoort binnen het beschermde stadsgezicht. In het beschermde dorpsgezicht Oudewater is de Linschoterpoort opgenomen. In Loenen heeft men bewust de kasteelplaats van Cronenburgh in het beschermde dorpsgezicht opgenomen. In het beschermde dorpsgezicht Amerongen geldt dat voor de kasteelplaats Lieveendaal alsmede het kasteel Amerongen. Binnen het beschermde gezicht Vreeland valt het terrein van de landsheerlijke burcht Vreeland.

4.2 Gemeentelijk beleid

Gemeentelijke monumenten

Verschiedende gemeenten in de Provincie hebben een eigen monumentenlijst. Alleen de kasteelplaats van Stoutenburg is opgenomen op een gemeentelijke monumentenlijst.

Overige bestemmingen

In de volgende tabel is aangegeven welke bestemmingen de kasteelplaatsen hebben, voor zover ze zijn opgenomen in de geraadpleegde bestemmingsplannen en waardenkaarten.

Bestemming	Archeologische rijksmonumenten	Overige terreinen	Totaal
Agrarisch	7	19	26
Natuur/bos/recreatie	6	7	13
Landgoed	2	6	8
Wonen	3	6	9
Gemengde doeleinden (Utrecht)	3	1	4
Onbekend (m.n. Houten)	8	9	17
Archeologie			
- Dubbelbestemming archeologie	6	3	9
- Aanduiding archeologie	7	9	16
- Geen archeologie vermelding	4	23	27
- Onbekend	7	10	17

NB terreinen met dubbelbestemmingen zijn dubbel geteld.

Agrarische bestemming betekent dat er in principe niet gebouwd mag worden buiten de bouwvlakken. Voor natuurbestemming geldt meestal een bebouwingsverbod en een graafverbod. Voor de 'overige terreinen' wordt vaak niet de archeologische waarde aangegeven.

Er zijn twaalf terreinen in het bezit van gemeenten. De vier terreinen van Houten buiten beschouwing gelaten, hebben zeven van de acht terreinen als bestemming natuur/recreatie (Nijeveld, De Engh en Grauwert liggen c.q. komen te liggen in parken in Leidsche Rijn). Het achtste terrein is Ter Veen, welke onder fort Blauwkapel ligt.

Het Utrechts Landschap beheert twee terreinen, Heimenberg en Stoutenburg. Het zou kunnen dat het Landschap ook terreinonderhoud uitvoert op terreinen van derden.

Bij de ringwalburg op de Heimenberg hebben in 2001 opgravingswerkzaamheden plaats gevonden. Het gebied is toen heringericht en er is een informatiebord neergezet zodat het monument zichtbaarder is voor bezoekers. Het terrein van Stoutenburg wil het Utrechts Landschap ook herinrichten. Er was onder andere sprake van de bouw van een appartementencomplex op de locatie van het oude kasteel, om de herinrichting te bekostigen. Hier is veel protest tegen gerezen en dit plan vond geen genade bij de gemeenteraad van Amersfoort.

Gemeentelijk archeologiebeleid

Van alle gemeenten die digitaal een monumentenlijst beschikbaar hebben, heeft alleen Utrecht archeologische monumenten op de monumentenlijst staan. Amersfoort en Leusden hebben op hun website wel apart een lijst van archeologische rijksmonumenten staan. De gemeente Amersfoort vult deze lijst aan met ABP's (archeologisch belangrijke plaatsen). De gemeente Houten noemt, evenals een aantal andere gemeenten, puur het *aantal* rijksarcheologische monumenten, en in dit geval ook het *aantal* terreinen met archeologische waarde.

Gemeenten waren in 2009 druk bezig met het implementeren van de nieuwe wetgeving om aan hun archeologische verplichtingen te voldoen. Er wordt bijvoorbeeld een archeologieparagraaf opgenomen in een bestemmingsplan. Op papier wordt aan de verplichtingen voldaan, de wetgeving biedt mogelijkheden voor bescherming van archeologisch waardevolle gebieden, maar dit betekent niet automatisch dat er dan ook echt iets mee gebeurt. Dit blijkt wel uit het feit dat in de monumentenverordeningen van verreweg de meeste Utrechtse gemeentes de term gemeentelijk archeologisch monument is opgenomen, terwijl alleen Amersfoort ook daadwerkelijk een gemeentelijk archeologisch monument binnen haar grenzen heeft.

Door de nieuwe wetgeving zijn of worden er archeologische waardenkaarten gemaakt door externe bureaus. Soms per gemeente, soms met een paar gemeenten samen. De provincie Utrecht stelde tot 2010 hiervoor een

*Kasteel Duurstede,
uit: Ridderhofsteden-
boek, 1665.
Het Utrechts Archief,
TA 1119-40.*

Kasteel Drakenburg,
uit: *Ridderhofsteden-*
boek, 1665.
Het Utrechts Archief,
TA 1119-7.

subsidie beschikbaar. De bevindingen kunnen worden overgenomen in nieuwe bestemmingsplannen. In de rapporten staat dan ook vaak beschreven hoe de benoemde waarden kunnen worden gekoppeld aan beleidsmaatregelen. De koppeling van de waardenkaart aan beleidsmaatregelen wordt dus ook door hen gemaakt. Het is de vraag hoeveel van de informatie daadwerkelijk langs de gemeentelijke afdeling RO komt.

De link tussen ruimtelijke ordening en archeologie lijkt niet sterk aanwezig. In de nieuwere bestemmingsplannen is een paragraaf archeologie opgenomen, zoals vereist, maar deze plannen worden door bureaus geschreven en dit betekent niet altijd dat bij de overdracht de betreffende gemeentelijke afdeling goed is geïnformeerd. Medewerkers kennen de kaarten lang niet altijd goed, en de aanwezigheid van archeologisch waardevolle terreinen is niet altijd bekend.

De legenda bij de kaarten is niet altijd eenduidig of toegankelijk. Ook wil deze nog wel eens apart worden bewaard. Bij een aanvraag dient eerst de juiste plek op de kaart gezocht te worden, vervolgens moet de bestemming en of de aanduidingsbestemming worden gevonden. Dan moet daar het juiste artikel bij gevonden worden. Bij weinig loketambtenaren is de archeologische waarde van het terrein bekend en is de legenda een belangrijk hulpmiddel. Die is van groot belang, omdat bij verschillende kaarten uit verschillende perioden steeds andere tekens en kleuraanduidingen zijn gebruikt. Ook is niet bij iedereen bekend dat de kaart ook een geschreven toelichting bezit. De eerste stap is de plankaart, en vervolgstappen worden genomen aan de hand van de bestemmingen op de plankaart.

Archeologische waarde zou altijd op de plankaart zelf vermeld moeten staan, en niet alleen op een aparte archeologische kaartbijlage. Dan kan te snel over het hoofd worden gezien wat voor regels er gelden.

Bij kleinere gemeenten vallen monumenten en archeologie vaak onder één ambtenaar, die dan ook nog dikwijls in deeltijd werkt. In veel gevallen beschikt de ambtenaar wel over veel kennis, maar is hij of zij lang niet altijd bereikbaar. Gemeenten met een stadsarcheoloog hebben duidelijk een voorsprong op de rest van de gemeenten. Deze stadsarcheologen worden wel ingehuurd / om advies gevraagd door de omliggende gemeenten.

Hoe gaat het opstellen van een waardenkaart door zo'n bureau in zijn werk? Daartoe is informatie ingewonnen bij het archeologisch onderzoek- en adviesbureau Vestigia. Dit bureau maakt archeologische waarden- en verwachtingenkaarten voor gemeenten. Bij het opstellen daarvan wordt men zelden met gemeentelijke archeologische monumenten geconfronteerd. Onder deze categorie zijn kasteelplaatsen te verwachten. Bijna uitsluitend betreft het gebouwde monumenten. De gemeente beschikt zelden over de middelen, te laten onderzoeken of er onder of rondom deze monumenten archeologisch waardevolle zaken in de ondergrond zitten. De archeologische waarden- en verwachtingenkaart wordt gebruikt bij het ontwikkelen van nieuwe bestemmingsplannen. Bij sommige gemeenten lijkt de archeologische waarden- en verwachtingenkaart als extra kaartblad toegevoegd te

Kasteel Te Vliet bij
Oudewater. Tekening
Roelant Roghman,
1646/47.
Rijksprentenkabinet,
1900 A 4340.

worden, en worden de waarden niet geïntegreerd in de plankaart. Het bureau raadt af om met twee kaartbeelden te werken om onduidelijkheden te voorkomen. Of er advies gegeven wordt aan de gemeenten om dit ook te doen is niet duidelijk. Daarna bespreekt het bureau de resultaten en de wijze waarop de gegevens kunnen worden gekoppeld aan beleidsmaatregelen

Bescherming door bestemmingsplan

Voor een aantal gemeenten is in 2009 steekproefsgewijs gekeken welke bescherming de bestemmingsplannen bieden. In een bijlage zijn de eventueel aanwezige waardenkaarten en bestemmingsplannen per gemeente opgenomen. Daarnaast worden twee andere provincies in de vergelijking betrokken.

-Amersfoort

Gemeente Amersfoort heeft 55 ABP's (Archeologisch Belangrijke Plaats), zes archeologische rijksmonumenten en één gemeentelijk archeologisch monument.

Het gemeentelijk archeologisch monument is kasteel Stoutenburg, in 2008 aangewezen.¹⁶ ABP is een aparte categorie naast gemeentelijk archeologisch monument. Het doel van een monument is behoud, terwijl een ABP wordt aangewezen om ervoor te zorgen dat er archeologisch onderzoek plaatsvindt bij eventuele ontwikkeling van het gebied. Een ABP wordt aangewezen op basis van een verwachtingswaarde. Voor de toewijzing van de monumentenstatus is meer zekerheid nodig dan verwachting.

In de monumentenverordening is opgenomen dat bij een ABP een opgraving plaats moet vinden als er verstoring van de bodem te verwachten is. Keerzijde van deze regeling is, dat vaak op het tijdstip dat er ontwikkeld gaat worden, het in principe te laat is om het nog als monument aan te wijzen.

De monumentenafdeling en de archeologieafdeling staan relatief vrij ver van elkaar af. Wel zijn bij het aanwijzen van ABP's de bovengrondse monumenten als leidraad voor mogelijk ondergrondse vindplaatsen gebruikt. Gebouwde monumenten en archeologische monumenten staan wel in dezelfde monumentenverordening.

Andere gemeentes komen vaak om advies bij Amersfoort. Vanuit de provincie en de overheid worden de omliggende gemeentes doorverwezen naar Amersfoort om daar archeologische kennis in te kopen. De gemeente Amersfoort was de afgelopen jaren zelfs zo vaak bezig met archeologisch onderzoek in de omliggende gemeenten dat er voor

¹⁶ Stoutenburg lag feitelijk in de gemeente Leusden, maar door een uitruil is het terrein van Stoutenburg onder de gemeente Amersfoort komen te vallen.

Amersfoort zelf weinig tijd over bleef. Daarom zijn er nu samenwerkingsovereenkomsten gesloten met Leusden en Bunschoten. Soest zal volgen.

Het archeologisch centrum van de gemeente Amersfoort bestaat zo'n 25 jaar. Met de veranderde wetgeving worden andere gemeenten gedwongen zich met archeologische waarden bezig te houden. Dat leidt soms door omstandigheden tot een toepassen van de minimaal wettelijk verplichte taken. De gemeenten stellen zich niet altijd pro-actief op.

-Wijk bij Duurstede

Gemeente Wijk bij Duurstede heeft 59 rijksarcheologische monumenten. Op het moment (oktober 2009) wordt hard gewerkt aan een gemeentelijke monumentenlijst. Er is een selectie van 158 monumenten gemaakt, waarvan het de bedoeling is dat er elk jaar dertig worden aangewezen. In de nabije toekomst zullen de eerste zestig gemeentelijke monumenten aangewezen worden. Bij de 158 geselecteerde objecten zitten geen archeologische monumenten. Het archeologisch beleid van de gemeente is in ontwikkeling. In 2010 wordt de afronding daarvan verwacht en zal de gemeente mede op basis daarvan beslissen of er ook archeologische monumenten op de gemeentelijke monumentenlijst komen. Daarbij moet worden bedacht, dat er reeds 59 rijksarcheologische monumenten zijn.

Op de plankaarten zijn uit de AMK de *waardevolste* gebieden (c.q. rijksarcheologische monumenten) overgenomen als zijnde archeologische waardevol. Dit laatste zou verklaren waarom van de kasteelplaatsen in de gemeente (zeven stuks) alléén Groenestein (rijksarcheologisch monument) is aangemerkt als archeologisch waardevol. De andere zes terreinen hebben geen archeologische waarde in het bestemmingsplan. Dit is strijdig met de toelichting bij het bestemmingsplan buitengebied: 'Alle bij het ROB bekende *archeologisch waardevolle gebieden* dienen op de plankaart te worden aangeduid.'

-Woerden

Zowel het rijksarcheologisch monument en een kasteelterrein zonder monumentwaarde staan met dezelfde term op plankaart: archeologisch waardevol gebied. Rijksarcheologische monument waarde wordt niet vermeld op monumentenlijst.

Archeologie valt bij gemeente Woerden onder de Afdeling Bouwzaken. Bescherming voor monumenten is geregeld door middel van een aanlegvergunningstelsel.

Er zijn op het moment geen gemeentelijke archeologische monumenten. Er wordt nu gewerkt aan een waardenkaart (i.s.m. Montfoort, Lopik en Oudewater). Het zou kunnen dat op basis van de uitkomsten daarvan reden

Foto van Hofstede
Te Vliet en omgeving
(Lopikerkapel), Google
Earth, 2010. Erover-
heen geprojecteerd
de kadastrale minuut
uit ca. 1825.
Het noorden is rechts.

wordt gezien om een gemeentelijk archeologisch monument aan te wijzen. Op het moment is in aanvraag dat het Castellum (Romeins grensfort) in de binnenstad als rijksarcheologisch monument aangewezen wordt. Er is geen actief 'wervingsbeleid' voor nieuwe archeologisch waardevolle terreinen. Er vindt alleen bureauonderzoek plaats.

-Oudewater

Terminologie wil nog al eens tot verwarring leiden. Zo worden in Oudewater zaken als monument omschreven, terwijl het soms om gebieden met hoge archeologische verwachting gaat, die geen monumentstatus hebben. In Oudewater zijn twee gebieden aangewezen met hoge archeologische verwachting. In de eerste plaats is dat het hele centrum van Oudewater, inclusief de gebieden Westerwal en Molenwal en omstreken. In de tweede plaats is dat het terrein waarop de ruïne staat van het Huis te Vliet aan de Goudsestraatweg bij huisnummer 67. Op deze terreinen mogen zonder vergunning geen grondwerkzaamheden plaatsvinden. De gemeente beslist op de aanvraag na advies van de provinciale archeoloog.

-Montfoort

Archeologische monumenten staan wel in de gemeentelijke verordening, maar er wordt niet over gerept bij monumentenlijsten (gemeentelijk en ook rijks) of bij archeologie. Ondanks dat is er een rijksarcheologisch monument in Montfoort. Dit monument heeft op de plankaart als dubbelbestemming archeologisch waardevol gebied. Aan de overige terreinen is geen archeologische waarde toegekend.

De gemeenten Lopik, Montfoort, Oudewater en Woerden laten een archeologische waarden- en verwachtingenkaart ontwikkelen, die als onderbouwing zal dienen voor het ruimtelijke en monumentenbeleid van de gemeenten. Op deze kaart wordt alle archeologie binnen het grondgebied van de vier gemeenten op een overzichtelijke manier bij elkaar gebracht.

-Bunnik

Er is een archeologische waardenkaart gemaakt, en deze is geïmplementeerd in het ontwerpbestemmingsplan buitengebied. Niet alleen de monumentstatus is overgenomen, ook de andere categorieën (t/m gebied met gematigde archeologische verwachtingswaarde) staan op de plankaart. Digitaal is ook een catalogus met AMK-terreinen te vinden.

Een opvallend onderdeel van het plan zijn de 'Aanbevelingen voor de planopzet vanuit cultuurhistorie en archeologie' (toelichting bij het ontwerpbestemmingsplan). Daarin is de volgende tekst te vinden; 'Omdat rijksmonumenten op basis van de Monumentenwet worden beschermd, is een bescherming in het bestemmingsplan niet strikt noodzakelijk.' Dit lijkt te impliceren dat rijksmonumenten niet persé weergegeven hoeven te worden op de

Rijsenburg, getekend door Jan de Beijer, 1744. Koninklijk Huisarchief, MCK/474.

De buitengracht met de laan met de gereconstrueerde laanbeplanting rond het kasteelterrein van Schalkwijk. Op de achtergrond de spoorlijn Utrecht-Den Bosch die het kasteelterrein steeds meer van het dorp heeft geïsoleerd.

plankaart. Op het ogenblik zijn er geen gemeentelijke monumenten in Bunnik. De gemeente bevindt zich in het proces van aanwijzen van gemeentelijke monumenten.

-Leusden

Archeologische rijksmonumenten worden apart vermeld op de site. Leusden heeft elf archeologische rijksmonumenten. De gemeente heeft 76 (gebouwde) rijksmonumenten. Hiernaast zijn er nog vier gemeentelijke monumenten. Er zijn geen gemeentelijke archeologische monumenten.

-Houten

In Houten zijn 18 archeologische rijksmonumenten aanwezig en meer dan 140 terreinen met archeologische waarde. De gemeente beschikt over een monumentenlijst, maar daarin zijn geen archeologische monumenten opgenomen.

-Baarn

Baarn heeft gemeentelijke monumenten. Op dit moment wordt een nieuwe ronde van aanwijzingen afgerond. De gemeente wijst geen nieuwe monumenten aan na aanvraag, maar neemt zelf het initiatief bij het opstellen van de lijst. Er staan geen archeologische monumenten op de gemeentelijke lijst. Wel liggen er rijksarcheologische monumenten in de gemeente.

Drakenburg en Ter Eem zijn rijksarcheologisch monumenten. Dit staat niet op de digitale plankaart van het ontwerpbestemmingsplan landelijk gebied Baarn 2008 aangegeven. Voor kasteel Groeneveld staat de rijksmonumentwaarde (=gebouw) wel aangegeven op de plankaart. De archeologische waarde (en ook beschermde status) staat aangegeven op de aparte archeologische kaart die onderdeel is van het bestemmingsplan.

-Provincie Limburg

De provincie Limburg geeft subsidie aan gemeenten voor een archeologische beleidskaart. Bijna alle gemeenten hebben deze nu. Hoe de kaarten eruit zien en hoe deze gebruikt worden verschilt per gemeente (mede ook doordat de kaarten door verschillende bedrijven gemaakt worden). Wel controleert de provincie de kaarten op inhoud en vergelijkbaarheid tussen gemeenten, zodat binnen de provincie de waarden die worden toegekend aan terreinen redelijk overeen komen.

Het is de bedoeling dat de gemeenten de archeologische beleidskaart gebruiken bij het ontwikkelen van bestemmingsplannen. Doordat de eindverantwoordelijkheid nu bij de gemeenten ligt en niet meer bij de provincie, is

er minder zicht op of dit ook gebeurt en zo ja, hoe (het gebruik van geïntegreerde kaarten of kaarten naast elkaar bijvoorbeeld). Op dit moment is er echter sprake van een soort overgangperiode. Het komt er op neer dat de provincie voorlopig de archeologische paragraaf uit bestemmingsplannen controleert. Soms worden de kaarten opgestuurd naar de provincie voor advies, omdat het een lastige situatie betreft.

Soms stuurt de provinciale archeologie-afdeling aan op het aanwijzen van gemeentelijke archeologische monumenten. Er wordt dan geopperd om het terrein voor te dragen. Er is echter geen sprake van een stimuleringsbeleid. Gemeenten hebben niet altijd de financiële middelen om er vervolgens veel mee te doen. Temeer omdat het aantal waardevolle terreinen per gemeente sterk verschilt.

-Provincie Friesland

De provincie Friesland heeft FAMKE (Friese Archeologische Monumentenkaart Extra) ontwikkeld. FAMKE bestaat uit twee provincie dekkende advieskaarten die behalve de aanwezige waarden in Fryslân tevens adviezen geven hoe om te gaan met het bodemarchief in geval er plannen worden gemaakt, waarin het bodemarchief bedreigd wordt.

Het idee is dat gemeenten in de FAMKE archeologische waarde van terreinen kunnen vinden die zij dan op moeten nemen in bestemmingsplannen (mochten ze er nog niet in staan).

Gemeenten kunnen een eigen archeologische beleidskaart maken als zij dat willen, maar door FAMKE bestaat hier in feite geen noodzaak toe. Als een gemeente hier toch toe besluit, zoals de gemeente Leeuwarden op dit moment, dan beoordeelt de provincie deze kaart op basis van FAMKE. Leeuwarden ontwikkelt dan ook een kaart geënt op FAMKE.

In samenwerking met de provincie kunnen gemeenten een ‘gemeentelijke verdiepingsslag’ maken. Er wordt dan nauwkeuriger onderzocht wat voor waarde de archeologische resten in een gebied hebben. FAMKE wordt vervolgens aangevuld met de nieuwe informatie. Gemeenten kunnen een subsidie krijgen voor een dergelijke verdiepingsslag, en de provincie is actief bezig om gemeenten hier in mee te krijgen.

Friesland heeft geen provinciale monumenten. Gemeentelijke archeologische monumenten ontbreken tot nu toe in Friesland. Leeuwarden is bezig om de eerste nu aan te wijzen.

*Kasteelplaats
Schalkwijk.
Foto NKS, 1999.*

5 ■ Bedreigingen en mogelijkheden

Een van de torens van kasteel Voorn. Foto 1979.

Welke bedreigingen zijn er voor de kasteelplaatsen? Hoe is in het verleden omgegaan met deze archeologisch waardevolle gebieden? Wat zijn 'goede' en 'slechte' manieren om met kasteelplaatsen om te gaan? Die vragen staan in dit hoofdstuk centraal.

5.1 Stads- en dorpsuitbreidingen

Sinds de negentiende eeuw zijn de steden en dorpen in oppervlakte snel in omvang toegenomen. Dit is een van de grootste bedreigingen voor kasteelplaatsen. Een flink aantal kastelen lag in of vlakbij het centrum van de nederzetting, die vaak was ontstaan door de bouw van het kasteel. Vele kastelen lagen oorspronkelijk buiten het bebouwde areaal, maar werden door de uitdijende woongebied opgeslokt.

Voorbeelden van kastelen die ooit in het centrum lagen, zijn Woerden I en Amersfoort. Reeds vroeg zal het kasteel van Woerden I verdwenen zijn onder de bebouwing zonder sporen achter te laten. Ook voor de waarschijnlijk versterkte hof van Amersfoort zal dat het geval zijn geweest. Enkel een grachtfragment zou nog een aanwijzing kunnen zijn, dat er ooit een kasteel gelegen heeft.

Foto van kasteel Nijvel en omgeving (De Meern), Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1822.

Villaparken

Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw verdwijnen kasteelplaatsen voor de uitbreiding van de bebouwing. In Maarssen stond het kasteel Temeer of Huis te Maarssen, dat in 1672 werd verwoest en vervolgens in een gewijzigde vorm in het begin van de achttiende eeuw werd herbouwd. Het landhuis was omgeven door een uitgestrekt park. In 1903 werd het verkocht aan een projectontwikkelaar, die het terrein liet verkavelen tot een villawijk. In het aanvankelijke plan zou het achttiende-eeuwse landhuis blijven bestaan. Maar uiteindelijk werd het gesloopt, evenals de bijgebouwen. De in 1903 nog aanwezige gracht zou in het ontwerp voor het villapark worden gedempt. Op het ogenblik liggen daar nu de straten Emmaweg, Julianaweg, Parkweg, Temeerweg met een bebouwing van vrijstaande villa's.

Ook elders werden buitenplaatsen tot villaparken verkaveld. De archeologische resten van het kasteel en later landhuis kunnen nog in de bodem van tuinen aanwezig zijn. Een voorbeeld uit de jaren 1920 is kasteel Kersbergen in Zeist. Het kasteel waarvan de geschiedenis teruggaat tot in veertiende eeuw lag direct ten westen van de Wateringeweg en bestond uit een U-vormig complex op vierkant eiland met afgeronde hoeken. Aan de noordzijde strekte zich het omgrachte voorplein uit dat de noordzijde werd afgesloten door een koetshuis en een boerderij. Daar strekte zich langs de Utrechtse weg eveneens een brede strook bos uit. Het middeleeuwse maar in de zeventiende eeuw sterk aangepaste kasteel werd in 1854 ingrijpend verbouwd tot een blokvormige villa. In de kern bleef de zeventiende-eeuwse ridderhofstad bewaard. Eveneens in 1854 zou het terrein, dat nog een geometrische opzet had, ingrijpend worden gewijzigd. Naar ontwerp van Zocher ontstond een park in late landschapsstijl met slingerende vijverpartijen. Hierin bleef de hoofdopzet van het hoofdhuis en voorplein met bijgebouwen behouden.

De omgrachte voorburch van kasteel Nijevelt. De grachten zijn geschoond, maar het kasteel terrein zelf heeft haar natuurlijke karakter behouden. Ook de directe omgeving met sporen van een veertiende-eeuwse belegering is uitgespaard bij de nieuwbouw van de wijk.

In 1881 werd het huis vererfd onder de bepaling dat slechts 'als laatste toevlucht' mocht worden verkocht en slechts op de voorwaarde dat het niet zou worden verkaveld. Verder werd de bepaling opgenomen dat het niet mocht worden verkocht aan een 'Roomsche' of aan iemand die het aan een katholiek wilde afstaan. Evenmin mocht het aan een sloper worden verkocht. Het eerste heeft te maken met het feit dat juist in die tijd veel buitenplaatsen werden verworven voor de stichting van kloosters voor uit Duitsland verdreven kloosterorden. Het mocht niet baten. In 1927 werd Kersbergen verkocht aan een projectontwikkelaar De NV Park Kersbergen, waarin een architect, een tuinarchitect en een aannemer participeerden. Een lanenkruis verdeelde het park in rechthoekige kavels waarop vrijstaande en dubbele herenhuizen verrezen. Ter westen van de villa werd een grote rechthoekige vijver aangelegd. Aanvankelijk bleef het huis Kersbergen staan, maar in 1935 werd het gesloopt. Het zeventiende-eeuwse poortje werd als laatste herinnering bewaard en elders aan de Utrechtseweg herplaatst. Waarschijnlijk was door de ingrijpende verbouwingen de kennis verloren gegaan dat het middeleeuwse huis nog aanwezig was. Hoewel men zoveel mogelijk bomen en waterpartijen handhaafde, is de plaats van het huis op dit moment niet herkenbaar in het villapark. Toch is het niet onmogelijk dat een deel van de funderingen nog steeds ondergronds aanwezig is. Het verkavelen van de buitenplaatsen en ridderhofsteden nam elders een grote vlucht, maar bleef in de provincie Utrecht beperkt.

Bij het omgrachte terrein van het kasteel Nijevelt in Leidsche Rijn heeft men een bord geplaatst met de bouwgeschiedenis en een reconstructie van de toestand na 1580. Een verklaring is belangrijk voor het publiek om een beeld te hebben van het kasteelterrein.

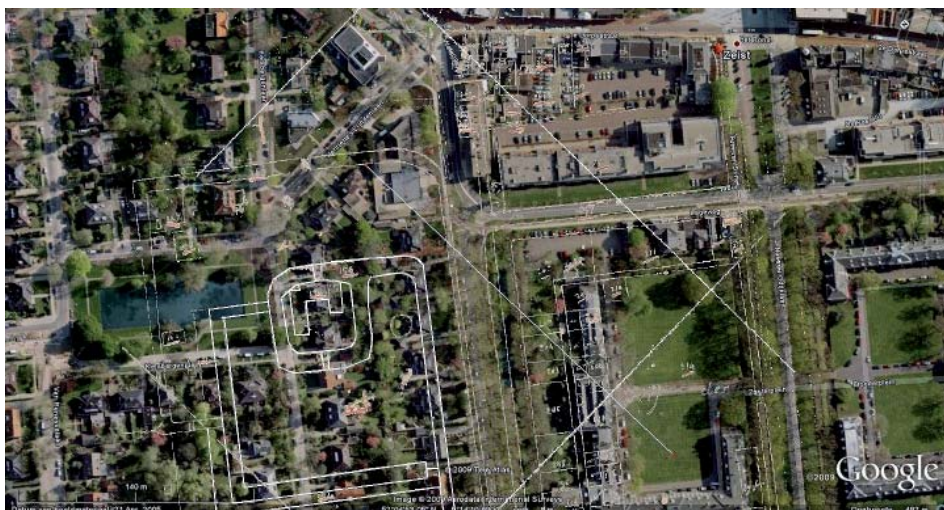
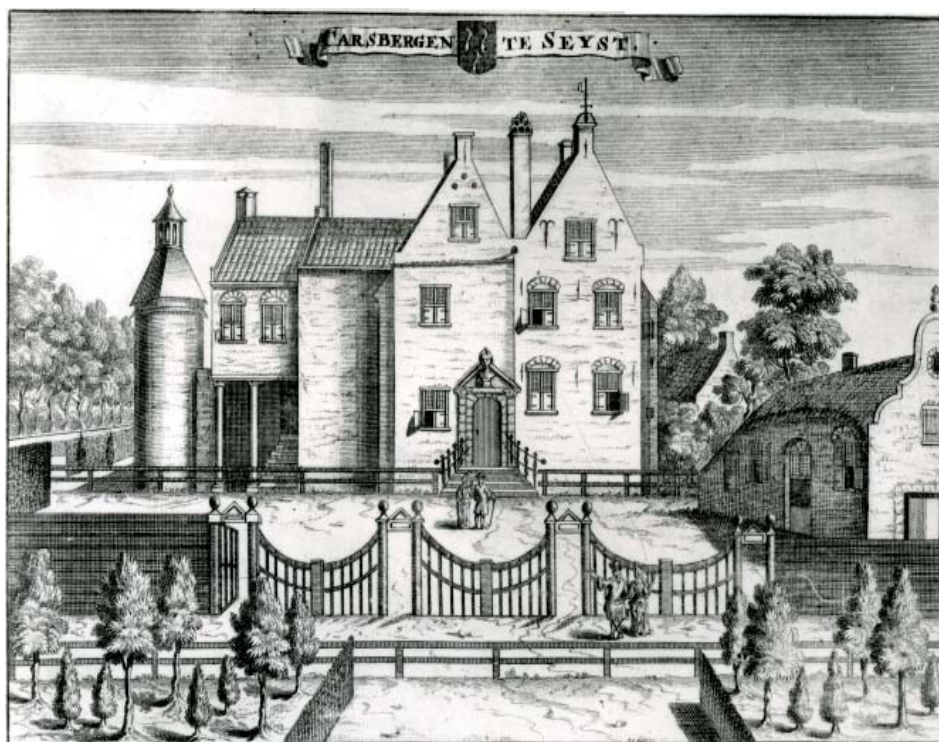

Foto van kasteel Kersbergen en omgeving (Zeist), Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit ca 1825.

Woonwijken

Toch zouden Utrechtse kasteelplaatsen worden geconfronteerd met grootschalige uitbreidingsplannen. In de jaren '70 ontwikkelde de gemeente Maarssen een uitbreidingsplan aan de westzijde van het dorp langs het Amsterdam-Rijnkanaal. In het plan werd aanvankelijk geen rekening gehouden met het terrein van Snaafsburg. Na protesten kwam het besluit om het plan aan te passen en het terrein van het kasteel Snaafsburg en de bijbehorende boerderij buiten het plangebied te laten vallen. Inmiddels was de druk om het gebied te verkavelen veel geringer omdat de gemeente sinds 1972 een nieuwe wijk aan de overzijde van het Amsterdam-Rijnkanaal ontwikkelde. Zo bleek het mogelijk dit kasteelterrein te handhaven omdat op tijd de informatie beschikbaar kwam over de aanwezigheid van een cultuurhistorisch waardevol kasteelterrein. Het uitbreidingsplan kon worden aangepast.

In Wijk bij Duurstede, eveneens aangewezen als groeistad, verzezen aan de westzijde nieuwe wijken. Bij het bouwrijp maken van het uitbreidingsplan De Heul werden twee kasteelplaatsen ontdekt: een walburcht en een *moated site*. Ze werden opgegraven maar handhaven was vanwege de vergevorderde plannen van de wijk De Heul niet meer mogelijk.

Kasteel Kersbergen bij Zeist. Tekening van Caspar Specht, 1700. Museum Flehite Amersfoort, inv.nr. AC-16-13-1.

Reeds aan het eind van de jaren 1950 bestond bij de provincie Utrecht het plan om het gebied tussen de dorpen Jutphaas en Vreeswijk te bebouwen. Daar zou ook een nieuw stadshart moeten verrijzen voor de nieuw te vormen gemeente Nieuwegein, die in 1971 ontstond. Het oude Jutphaas bestond uit een overwegend agrarische lintbebouwing langs de Jutphasewetering. Hier stonden de kastelen Rijnhuizen, Plettenburg, Wijnestein, Vronestein, Batau, Rijnestein en Rijnenburg. Enkele kastelen verdwenen, een aantal bleef behouden. Rijnestein werd overdekt met het dijklichaam van de A2, terwijl Rijnenburg buiten de nieuwe stad kwam te liggen. Bij de stedelijke ontwikkeling ging men uit van het zoveel mogelijk sparen van het boerderijlint van de Jutphasewetering. Dit zou als groen lint worden opgenomen in de nieuwe stad. Een redelijk aantal boerderijen bleef als woonboerderijen gespaard. Zo bleef de in 1791 gebouwde boerderij Batau met de aan de wetering gelegen kasteelplaats gehandhaafd. Aan de oostzijde bleef de gracht redelijk intact. De verderop gelegen kasteelplaats van Vronestein, dat in 1861 was gesloopt, bleef gespaard in de groenstrook tussen Cantatelaan en Nedereindseweg.

De Engh in Leidsche Rijn. De gracht van de hoofdburcht (links) en de boerderij op de voorburcht. Deze dwarshuisboerderij dateert in de huidige verschijningsvorm uit de negentiende eeuw maar heeft rechts een mogelijk een laatmiddeleeuwse kelder.

Ook Houten kreeg de status van groeikern en daar verrees vanaf 1979 de grote uitbreidingswijk met 10.000 woningen. Er ontstond in 1982 een treinstation Houten waar rondom heen zich een nieuw centrum ontwikkelde. In de jaren '90 zou ten zuiden van het dorp een grote Vinx-lokatie met een aantal nieuwe wijken worden gebouwd, die namen kregen van de kastelen en kasteelplaatsen

Schonauwen

Het kasteel Schonauwen in de nieuwe wijk Schonauwen is een mooi voorbeeld van een kasteelterrein dat geheel ingesloten raakte door bebouwing. Het kasteel dat in de veertiende eeuw ontstond als vierkante burcht, werd in de zeventiende eeuw verbouwd. Een eeuw later fungeerde het complex als een wijkplaats voor uit Frankrijk gevluchte Jansenisten. Het kasteel en de omvangrijke voorburcht werden in 1813 gesloopt, met uitzondering van de enige nog bestaande ronde hoektoren van de hoofdburcht. Bij de inpassing is gebruik gemaakt van een aanwezige buitengracht, waardoor de kasteelplaats 'ruim' in de wijk is gesitueerd. Bovendien is er voor gekozen de bebouwing rond het kasteelterrein laag en gesloten te houden.

Het verschijnsel om het kasteel te slopen en een van de specifieke kasteелеlementen als een toren, poort of omgrachting te handhaven komt in de negentiende eeuw in de provincie Utrecht verschillende malen voor (bijvoorbeeld IJsselstein, Duurstede, Voorn, Den Ham, Groenestein) en zal nog nader moeten worden onderzocht. In IJsselstein is bekend dat de toren behouden bleef na een landelijke actie van enkele cultuurminnaars, die de minister toen wezen op de grote architectonische waarde van toren en interieur. Van Schonauwen bleven ook de dubbele grachten met singel - weliswaar sterk verland - behouden. De toren werd in 1891 door de toenmalige

*Den Engh (Vleuten).
Tekening van Aert
Schouman, 1749.
Part.coll.*

eigenaar gerestaureerd en als zomerverblijf gebruikt. In 1944 zou dit zomerverblijf nog worden uitgebreid. In de loop van de twintigste eeuw zou de binnengracht langzamerhand verdwijnen. In het kader van de nieuwbouw van de wijk Schonauwen is het complex als groen eiland opgenomen in de wijk en herkreeg na uitgebreid archeologisch onderzoek in 2006 en 2007 zijn dubbele omgrachting terug.

Leidsche Rijn

Ook bij de bouw van de nieuwe Vinex-lokatie Leidsche Rijn ten westen van Utrecht vanaf 1995 kreeg men te maken met verschillende belangrijke kasteelplaatsen. Men koos er voor deze zoveel mogelijk in de woonwijken 'uit te sparen'. Het eerste was het kasteelterrein van Nijvelt in de wijk Veldhuizen. Het kasteel dat in de veertiende eeuw was ontstaan, werd rond 1600 verbouwd maar zou daarna in verval raken. In de laatste decennia van de achttiende eeuw werd het gesloopt. Rond 1720 had een telg uit de Utrechtse familie De Milan Visconti, een edelman met aspiraties, het deels vervallen kasteel gekocht en gaf onder meer Daniël Marot opdracht, plannen te maken voor een uitbreiding tot een paleisachtig gebouw met uitgestrekte formele tuinen. Het complex werd georiënteerd naar de Leidsche Rijn. Het bleef bij plannen. Rond 1800 verdween het kasteel. Alleen het kasteleiland met de funderingen van het kasteel en de bijbehorende boerderij, die op enige afstand aan de oostzijde was gelegen, bleven behouden. In 1849 kwam de boerderij met kasteleiland in het bezit van adellijke familie Von Pabst

*Kasteelplaats van
kasteel Den Engh.
Foto NKS, 2003.*

HERBOUW? EEN AANZET TOT DISCUSSIE.

In tegenstelling tot Duitsland komen in Nederland zeer regelmatig plannen naar voren voor het herbouwen van kastelen. Wanneer men ingaat op deze discussie moet men zich het volgende realiseren. In het verleden is categorisch de nieuwbouw op de kasteelplaats tegen gegaan. We dienen onderscheid te maken tussen het visualiseren van een verdwenen bouwvolume in hout of staal en daarmee het verdwenen bouwvolume herstellen of het compleet herbouwen van een kasteel of kasteelachtig gebouw op de plaats van een verdwenen burcht zonder dat er in stijl, proportie of betekenis rekening wordt gehouden met de cultuurhistorie.

Goede voorbeelden zijn de in staalstrippen opgebouwde Uniastate in Beers in Friesland en het zeventiende-eeuwse Huis De Wiers in Nieuwegein. In het laatste geval is de hoofdvorm op de bestaande souterrain gereconstrueerd met niet oorspronkelijke materialen (skeletbouw met wanden van houten delen, staal en glas).

De Uniastate is opgetrokken in een constructie van stalen liggers en staanders. De uitvoering in staal is bedoeld om het archeologisch bodemarchief niet aan te tasten.

Welke randvoorwaarden zijn er te formuleren voor acceptabele herbouw? Het belangrijkste uitgangspunt is dat wanneer men iets bouwt, dit niet meer bouwvolume mag hebben dan het oorspronkelijke object. Wanneer De Haar als uitgangspunt wordt genomen, zou men op een ruïne weer een dak mogen plaatsen, zoals gebeurd is bij kasteel Vianden in Luxemburg. Ondanks de vele kritiek moet men vaststellen dat het kasteel door de aanwezigheid van een dak minder te lijden heeft van weersinvloeden. De bouwsubstantie van het kasteel is verder niet aangetast.

Om aan deze voorwaarde te voldoen, moeten er voldoende bouwhistorische, topografische of historische gegevens overgeleverd zijn om een reconstructie van het oorspronkelijke object mogelijk maken. Cuypers kon bij De Haar gebruik maken van nog bestaande vleugels, waar aan de binnenzijde de bouwsporen nog aanwezig waren voor het reconstrueren van de daken, binnenmuren en het op basis van de aanwezige balkgaten weer aanbrengen van de vloeren. Weinigen realiseren zich nu dat de ruimtewerking van Cuypers geen inventie is van hemzelf maar is gebaseerd op de oorspronkelijke indeling. Hij ging uit van de volgende zaken:

1. behoud van alle oorspronkelijke muurwerk, ook datgene dat niet zichtbaar was. Dit gebeurt op dit moment bij restauraties niet.
2. aanvullen met een baksteen met een afwijkend karakter van de op basis van bouwsporen aangevulde delen.
3. op plaatsen waar geen spoorsporen meer aanwezig waren, heeft de architect deze aangevuld in de stijl van zijn tijd, zijnde de neogotiek. Als De Haar een eeuw later herbouwd zou, had de architect glas en staal toe gepast. Het resultaat is zodanig dat het een eeuw later als rijksmonument wordt beschouwd.

De vraag kan worden gesteld of men op deze wijze bijvoorbeeld Duurstede zou kunnen aanvullen. Aan het bestaande muurwerk en de bouwsporen aan de buitenzijde van de Bourgondische toren en de donjon kan men een fors deel van de oorspronkelijke indeling van het kasteel reconstrueren. Er ontbreken echter ook veel gegevens. In de jaren '80 zijn er plannen geweest het kasteel te herbouwen in glas en staal en een horecafunctie toe te laten. Een van de belangrijkste bezwaren was dat de functie van de ruïne als point de vue in het landschapspark verloren zou gaan. Het punt dat de archeologische waarde zou worden aangetast, was van minder belang omdat de funderingen in 1943 waren opgegraven en de archeologische context verstoord was.

Dat laatste speelde en speelt op meer plaatsen. Ten behoeve van restauraties heeft men na de Tweede Wereldoorlog na een opgraving het muurwerk geheel of deels verwijderd, waardoor de wetenschappelijke archeologische waarde van deze objecten beperkt kan worden genoemd. Een onderzoek naar de aantasting van deze objecten zou aan te bevelen zijn. Dit betekent namelijk niet per definitie, dat een verstoord ondergrond een teken van geen bezwaar voor nieuwbouw inhoudt. Soms is de plaats van wetenschappelijk eminent belang, ondanks de verstoring, soms spelen andere zaken mee, zoals de rol van het object in de omgeving.

Bij buitenplaatsen met landschapsparken waarbij het verdwenen landhuis het belangrijkste point de vue was, zou bij een herstel van het landschapspark een herstel van de hoofdvorm van het hoofdgebouw kunnen worden overwogen. Zeker bij belangrijke landschapsparken zoals het door Petzhold ontworpen Hof te Dieren, waarvan het negentiende-eeuwse landhuis in 1944 werd verwoest. In Utrecht zou een discussie over de herbouw van Lambalgen kunnen plaats vinden. Herbouw zou alleen hoofdvorm kunnen plaats vinden, ook in moderne materialen zoals bij De Wierse.

Op basis van zeventiende- en achttiende-eeuwse topografische afbeeldingen wordt binnenkort de toren van het Valkhof herbouwd. Er is geen nauwkeurige opmeting van de toren beschikbaar en toch wordt deze herbouwd, waarbij zelfs het vroege landschapspark waarin de restanten van de palts een rol spelen, wordt verstoord. Ook het archeologische bodemarchief van een object van Europese betekenis wordt hierbij vernietigd.

Op basis van moderne opmetingen zijn na de Tweede Wereldoorlog de kastelen van Doornenburg en Doorwerth uitgevoerd. Op basis van dit idee zou men in de provincie Utrecht de kastelen van IJsselstein en Den Ham mogen herbouwen, omdat daarvan voldoende informatie beschikbaar is. Zo is IJsselstein bij de afbraak zorgvuldig opgemeten en zijn er nog enkele delen aanwezig. Herbouw van bijvoorbeeld Stoutenburg, Rijssenburg en Groenewoude past niet binnen deze randvoorwaarden.

*Kasteel Schonauwen (Houten), getekend door Roelant Roghman, 1646/47. Teylers Museum Haarlem, O**7.*

von Lawick, die het tot aan het eind van de twintigste eeuw zou blijven bezitten en het met de nodige omzichtigheid beheerde.

De archeologische opgravingen die na de verkoop volgden, hadden een sterk inventariserend karakter en waren zeer beperkt. Wel werd duidelijk dat om het kasteel de veertiende-eeuwse wallen en grachten en sporen van een belegering in de bodem aanwezig waren. Er is gekozen het geheel als een reservaat te bewaren voor toekomstig archeologisch onderzoek.

Het kasteel Den Engh, waarvan de infrastructuur in de vorm van lanen en grachten en de bebouwing van de voorburcht bewaard was gebleven, werd in 1896 door W.J. Royaards van den Ham gesloopt. Dezelfde Royaards had enkele decennia eerder ook het kasteel De Ham grotendeels laten slopen. In 2006 heeft de gemeenteraad van Utrecht ingestemd met de plannen van de combinatie van de woningcorporaties Portaal en Groenrandwonen in samenwerking met zorginstelling Abrona om Den Engh als historisch waardevol element met een publieke functie en ontmoetingsplek in Leidse Rijn te handhaven. Het betrof hier volgens de gemeente Utrecht een herontwik-

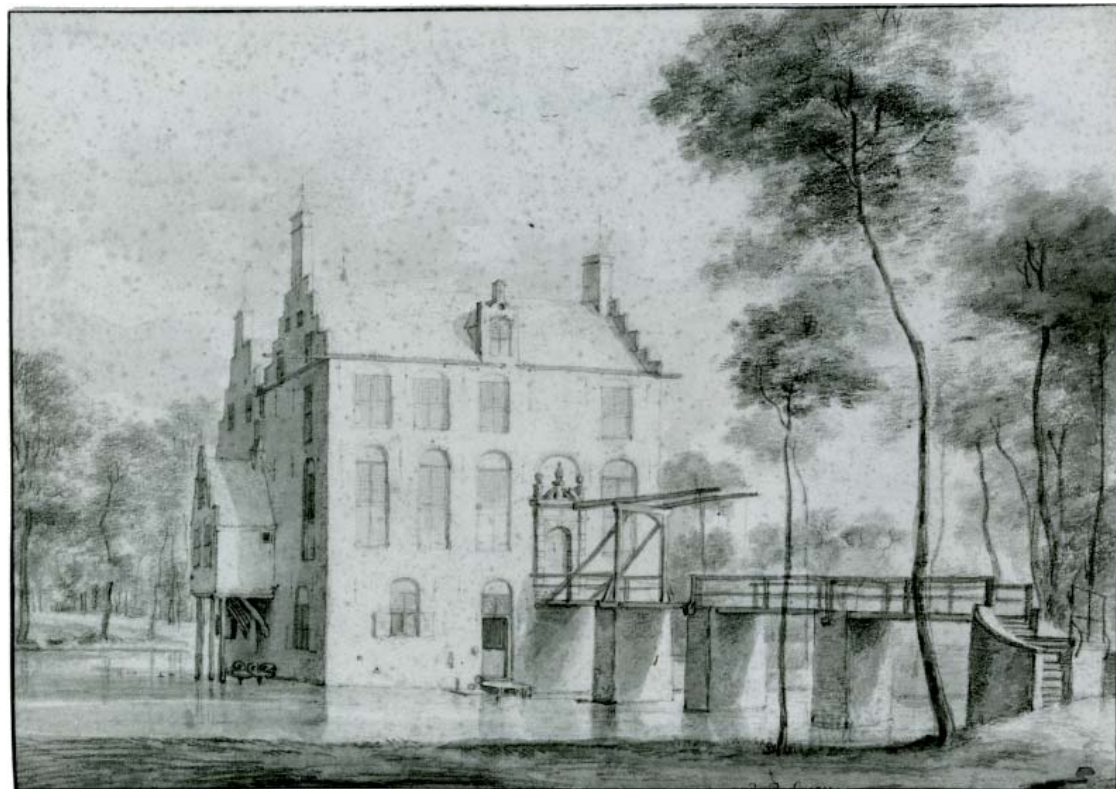
Het kasteel Schonauwen, waarvan sinds 1813 alleen een middeleeuwse hoektoren resteert, bezit nog de grachten van de hoofd- en voorburcht maar ook een buitensingelgracht. De buitensingel zelf is opgenomen in de nieuwbouwwijk.

keling met maximaal behoud van cultuurhistorie. De gemeente liet in 2008 de historische contouren herstellen. De hoofdburcht zou een beplanting met hoogstambomen krijgen. De grachten werden opgeschoond en gereconstrueerd en de oprijlaan Smalle Themaat doorgetrokken naar de voorburcht. Ook de gracht om de voorburcht werd hersteld. De boerderij waarvan de kelder middeleeuws zou kunnen zijn, moet nog worden gerestaureerd. Het koetshuis werd reeds casco gerestaureerd. Inmiddels verrezen rond Den Engh op vrij grote kavels vrijstaande villa's.

5.2 Industriegebieden en bedrijventerreinen

Niet alleen de groeiende behoefte aan woningen bedreigt kasteelplaatsen. De vraag naar plek voor industrie en bedrijven groeide de afgelopen eeuw eveneens enorm en dat ruimtebeslag ging soms ten koste van kastelen en kasteelplaatsen.

*Kasteel Wijnestein
(Nieuwegein), gete-
kend door Roelant
Roghman, 1646/47.
Part.coll..*

Vianen

Het stadje Vianen, dat sinds 2002 deel uit maakt van de provincie Utrecht, bezit op de noordwesthoek een in 1371 gesticht kasteel, Batestein, dat rond 1696 grotendeels door werd brand verwoest. Het kasteel was gebouwd op de verbrede deel van de Lekdijk. De restanten van het kasteel werden in 1725 door de Staten van Holland gekocht. In het nog resterende deel van de gebouwen werd een kazerne en een militair hospitaal ingericht. Nadat in 1771 de Grote Toren Saint Pol werd afgebroken, volgden in de volgende decennia de meeste andere gebouwen. Toen de gemeente Vianen het terrein in 1830 van het Rijk overnam, waren er nog een – inmiddels eveneens - verdwenen vleugel en de zeventiende-eeuwse Hofpoort aanwezig. Die Hofpoort was gebouwd op een zestiende-eeuws bolwerk. De tuin werd omgeven door een hoge wal die zowel een waterkerende als een defensieve betekenis zal hebben gehad. Op de noordwesthoek verrees in 1567 een groot aarden rondeel met een bakstenen binnen- en buitenschil voor het flankerend geschut.

In 1857 bestemde het gemeentebestuur het kasteelterrein deels voor de huisvesting van de stedelijke gasfabriek. Het Hofplein werd versmald tot een brede weg. Aan de noordzijde verrees een reeks arbeiderswoningen. In 1909 bood dit stedelijke terrein eveneens plaats aan een watertoren met directeurswoning voor het waterleidingbedrijf.

Deze werden gebouwd op de plek van de toren van Saint Pol. In 1954 zou de gasfabriek worden gesloten en werden de gebouwen gesloopt. Vooruitlopend op een herbestemming werd in 2007 het sterk vervuilde terrein van de gasfabriek gesaneerd. Bij deze sanering werd 10% van het terrein onderzocht, waaronder een deel van de in 1567 eeuw aangelegde tuin. Vastgesteld werd dat de archeologische waarde van het kasteel nog steeds aanwezig was. Om de omvang van het complex inzichtelijk te maken, werd de al verdwenen wal opnieuw als een lage wal in het terrein weergegeven. Inmiddels (2010) heeft de gemeente besloten de cultuurhistorie leidend te laten zijn bij de herinrichting van het terrein.

De Wiers

Een ander voorbeeld van bedreiging door de aanleg van industrie is het zeventiende-eeuwse classicistische landhuis De Wiers in Nieuwegein. Dit kasteel, gelegen aan de Vaartse Rijn, werd in het midden van de zeventiende eeuw gebouwd voor Willem Ploos van Amstel, die nog gepoogd heeft de rechten van zijn ridderhofstad Langestein bij

Het terrein van de hoofdburcht van het kasteel Wijnestein in Nieuwegein is gevisualiseerd door een lage heuvel, beplant met populieren. De buitengracht is verbreed tot een vijverpartij.

Ameide te verplaatsen naar dit huis. Om aan de formele eisen te voldoen, had hij het terrein ook van een gracht voorzien. In 1819 was de buitenplaats, die qua opzet gelijkenis vertoont met Rijnhuizen, al in een landschappelijke aanleg gelegen.¹⁷ Rond 1900 kwam de buitenplaats in de hand van een speculant, die de houtopstand verkocht. Het terrein werd een reparatiewerf voor stoombinnenschepen. Het herenhuis raakte steeds meer vervallen en zou in 1947 met uitzondering van de kelders worden gesloopt. Over het huis werd een fabriekshal gebouwd. In het kader van de sanering van het gebied werd het verworven door de gemeente Nieuwegein. In 1997 en 1998 werden opgravingen uitgevoerd, die een beeld gaven van de gebruiksgeschiedenis. Na de sanering van het industriegebied Vreeswijk werd op de kelders van het in 1654 gebouwde landhuis, in de oorspronkelijke hoofdvorm, op eigentijdse wijze het gesloopte huis opnieuw opgebouwd. Uitgangspunt daarbij was het ontwerp van de architect en initiatiefnemer Jaco D. Visser.

In het nog zeventiende-eeuwse souterrain zou in 2006 een restaurant worden gesitueerd terwijl de bovengelegen verdiepingen als kantoor zijn ingericht. Ook het koetshuis werd in hoofdvorm hersteld, evenals de relatie met de Vaartse Rijn.

¹⁷ Kadastrale minuut van gemeente Vreeswijk sectie C eerste blad nr. 369.

Foto van kasteel Wijnestein en omgeving (Jutphaas, gem. Nieuwegein), Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1828.

Links van het midden het fort Jutphaas uit 1818 waarvoor het kasteel Plettenburg heeft moeten wijken.

In het noordoostelijke deel van de gemeente Nieuwegein vond in de jaren '90 de ontwikkeling van het bedrijventerrein Plettenburg plaats. Ten oosten van het vroeg negentiende-eeuwse fort Jutphaas lagen de resten van het in de achttiende eeuw verdwenen adellijke huis Wijnestein. Deze resten werden opgenomen in de inrichting van het bedrijventerrein. De buitengracht werd uitgegraven en vergroot en omsingelde een rond kantoorgebouw. Het terrein zelf had men omstreeks 1990 'gerestyled' tot een lage ronde heuvel en van beplanting van populieren voorzien. De ridderhofstad werd als een modern landschapselement gepresenteerd aan het publiek.

5.3 Wegen en bijbehorende infrastructuur

Kastelen lagen meestal in de onmiddellijke nabijheid van interlokale wegen, die vaak terug gaan tot in de middeleeuwen. Tot in de negentiende eeuw kon het bestaande wegennet over het algemeen het verkeersaanbod aan. Een aantal van deze wegen werd in de eerste helft van de negentiende eeuw verbreed en rechtgetrokken. Dit bleef functioneren tot 1927, toen het Rijkswegenplan werd vastgesteld, terwijl ook een provinciale wegenplan ontstond. In het kader van dit Rijkswegenplan, waarbij de wegen juist de kernen meden en daardoor een andere relatie met het oude cultuurlandschap hadden, werd de A2 Amsterdam-Utrecht en de A12 Den Haag-Gouda-Utrecht aangelegd. Deze nieuwe wegen kwamen samen bij het Verkeersplein Oudenrijn. De straatwegen werden vervolgens verlengd naar het zuiden en oosten. De uitvoering volgde in de jaren '30. In 1936 kwam bij Vianen een brug over de Lek tot stand. Sinds het Rijkswegenplan van 1928 is de provincie Utrecht doorsneden door grote wegen. De uitvoering van deze wegen hebben gevolgen gehad voor een aantal kasteelplaatsen. Langs wegen

Kasteelplaats Wijnestein. (Nieuwegein). Foto NKS, 1989.

Het terrein van de hoofdburcht van kasteel Wulven aan de rand van Houten is niet toeristisch ontsloten. Op de achtergrond de A27.

worden vaak ook gas- en waterleidingen aangelegd. Ook dat kan aantasting veroorzaken.

In Nieuwegein lag aan de zuidzijde van de Jutphasewetering het in het derde kwart van de achttiende eeuw verdwenen kasteel Rhijnenstein.¹⁸ Het terrein wordt deels afgedekt door het dijklichaam van de verhoogde verkeersweg A2 en de oostelijke geluidswal die hier de Jutphasewetering passeert. In de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw zouden Rijksweg 28 en Rijksweg 27 worden aangelegd. Rijksweg 28 gaat vrij dicht langs de kasteel van Lockhorst bij Leusden. Niet alleen rijkswegen bedreigen kasteelplaatsen. Over het landgoed Stoutenburg nabij Amesfoort ligt een lokale weg, die precies over de plek van het middeleeuwse kasteel loopt. De sneltram van IJsselstein naar Nieuwegein gaat rakelings langs boerderij Rijpikkerwaard, waaronder waarschijnlijk nog resten van het zestiende-eeuwse huis liggen. Soms ook wordt niet het huis, maar het park bij kasteel of buitenplaats aangetast. Een in het oog lopend voorbeeld is Heemstede, waar de oprijlaan wordt doorsneden.

¹⁸ E. de Ligt en B. Olde Meierink, 'Rijnestein', in Olde Meierink e.a. (ed.) Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht, Utrecht 1995, p. 389-390. Kadastrale minuut B04, nr. 615, 612 en 6139.

De achttiende-eeuwse bakstenen palen van het inrijhek van het voorterrein van Wulven met de zeventiende-eeuwse boerderij. In de boerderij is sinds 1828 een steen in Lodewijk XV stijl ingemetseld. De steen is afkomstig van het in 1827 gesloopte rechthuis op de hoofdburcht.

5.4 Zand- en grindwinning

Voor de aanleg van de wegen door het laagveengebied moeten zandbeddingen aangebracht worden. Hiervoor zijn grote hoeveelheden zand nodig, die op een redelijke afstand moeten worden gewonnen. Zo ontstonden grote zandwinningplassen zoals de Haarrijnse plas. Ten noorden van Hagestein ontstond voor de zandwinning van de A27, een grote plas op het bouwlandcomplex De Nes. Met deze zandwinning ging niet alleen de boerderij Reijerstein maar ook de kasteelplaats van Reijerstein verloren. In de onmiddellijke nabijheid lagen waarschijnlijk enkele blokhuizen uit de Arkelse oorlog uit 1405, die naar we maar aannemen in de zandzuiger zijn verdwenen.

Kasteel Plettenburg in welstand (Nieuwegein). Gravure van Hendrik Spilman naar een tekening van Jan de Beijer, 1745. Uit: *Het Verheerlykt Neederland*, 1745-1774.

5.5 Militaire infrastructuur

Een groot deel van het Utrechtse platteland was door de veenbodem en de vele watergangen voor vijandelijke legers met zwaar materieel ontoegankelijk. De polders konden ook gemakkelijk onder water gezet worden, waardoor het gebied ontoegankelijk werd voor wagens en marcherende soldaten. Om die reden moest de verdediging zich sterk concentreren op de hoger gelegen deel waar een doortocht mogelijk bleef. Dit concept is in de zeventiende eeuw toegepast voor de Oude Hollandse Waterlinie. In de negentiende eeuw werd meer naar het oosten een Nieuwe Hollandse Waterlinie aangelegd. De zwakke punten bleven natuurlijk de hogere oeverwallen van de rivieren, dijken en hoger gelegen gronden zoals rond Houten, zelf. Die dijken waren ook daarvoor van strategisch belang. Voor de verdediging hiervan werden in de late middeleeuwen zogenoemde blokhuizen gebouwd om de passage over hoger gelegen dijken en wegen te voorkomen. Aan het begin van de zestiende eeuw, als Utrecht een rol speelt in het Habsburgs-Gelders conflict, wordt een aantal kastelen op strategische plaatsen versterkt met wallen en rondelen, terwijl er op andere strategische plaatsen blokhuizen worden gebouwd.¹⁹ Ten tijde van de Opstand worden diverse kastelen nog versterkt met bastions.²⁰ In 1820 werd het aan de Jutphaserwetering gelegen vroeg zeventiende-eeuwse huis Plettenburg afgebroken ten behoeve van de aanleg van het Fort Jutphaas, dat de passage over de iets hoger

¹⁹ Ter Eem, Abcoude, Duurstede, Blokhuis aan De Vaart bij Vreeswijk.

²⁰ Duurstede, Ter Eem. In Vreeswijk wordt de sluis wederom versterkt.

gelegen Jutphasedijk onmogelijk maakte. Een aanwezige fortwachterswoning is deels gebouwd op de fundamenten van Plettenburg.

In 2001 heeft men in het kader van nieuwbouwplannen archeologisch onderzoek gedaan binnen het uit 1819 daterende Fort Blauwkapel ten noordoosten van Utrecht. Tijdens het onderzoek werden de omgrachting en de funderingen van het laatmiddeleeuwse kasteel Te Veen aangetroffen. Het is niet onmogelijk dat ook de forten Honswijk en Everdingen zijn aangelegd op verdwenen kasteelplaatsen.

5.6 Spoorwegen en spoorwegverbreding

De aanleg van de spoorlijnen heeft in de negentiende eeuw al gezorgd voor de aantasting van kasteelplaatsen. In de stad Utrecht is het tracé van de Oosterspoorlijn mogelijk ten koste gegaan van de kasteelplaats van Bleijenburg. De laatste decennia vindt in Nederland een systematische verbreding van de belangrijkste spoorlijnen plaats. Dit kan een aantasting van kasteelplaatsen betekenen. Soms heeft spoorwegonderzoek plaats, bijvoorbeeld in het kader van het project Spoorverbreding Vleugel/Randstadspoor.

*Kasteel Plettenburg,
getekend door
Roelant Roghman,
1646/47.
Staatliche Museen zu
Berlin, KdZ 12228.*

Het Huis te Vleuten was gelegen ten oosten van de dorpskern van Vleuten, in de bocht van de Vleuterwetering aan de weg naar Utrecht en bestond uit een complex van een eiland met daarop tot aan het eind van de achttiende eeuw een woontoren. Op de voorburch stond een langhuisboerderij. De aanleg van de spoorlijn Utrecht-Gouda direct ten noorden van de omgrachte kasteelplaats zou in 2005 het einde van de kasteelplaats betekenen. De kasteelplaats die in 1969 een rijksbeschermde status kreeg, werd voorafgaand wel archeologisch onderzocht.²¹

De boerderij bleef behouden, waardoor ook waarschijnlijk de resten van de voorburcht bewaard zijn gebleven. Op zichzelf is dit gelukkig, maar qua beleving heeft de site veel aan zijn beleving ingeboet. Dezelfde verbreding heeft gelukkig het kasteleiland van het oostelijk daarvan gelegen Den Hoed niet direct aangetast. Helaas heeft het nieuwe verhoogde dijklichaam dat nu naast de site ligt, veel van de belevingswaarde doen verdwij-

²¹ J. Dijkstra en P.C. de Boer (met bijdragen van K. Abelskamp), Huis te Vleuten opgegraven, Archeologisch onderzoek in het kader van het project Spoorverbreding Vleugel/Randstadspoor, Amersfoort, ADC Archeoprojecten 2005 (ADC-Rapport 403).

Kasteel Vleuten,
getekend door
Roelant Roghman,
1646/47.
Rijksprentenkabinet
1898 A 3719.

nen. Dit geldt ook voor het deels nog bestaande kasteel Den Ham De toekomstige verbreding van de spoorlijnen Utrecht-Den Bosch zal de kasteelplaats van Huis te Schalkwijk (Schalkwijk II) waarschijnlijk niet fysiek aantasten maar wel de belevingswaarde negatief beïnvloeden.

5.7 Agrarische bedrijven

Tot de eisen waaraan een ridderhofstad sinds het begin van de zestiende eeuw moest voldoen, behoorde behalve een 'ridderwoning' op het platteland voorzien van een gracht en een ophaalbrug ook het complex een boerderij omvatten. Door dit laatste zou aan iedere ridderhofstad een agrarisch bedrijf verbonden zijn. Het zijn vooral deze boerderijen die behouden zijn gebleven. De meeste kastelen verrezen in de middeleeuwen op een reeds bestaand agrarisch bedrijf, alleen werd het complex vanwege representatieve of defensieve redenen omgevormd om zich te onderscheiden van de andere boerderijen in de omgeving.

Na het slopen van de hoofdburcht in de achttiende of negentiende eeuw bleef de boerderij op de voorburcht gespaard. Voorbeelden zijn Nijevelt, Ruwiel, Snaafsburch, Huis te Vleuten, Den Hoed, Rijnenburg, Rijnestein, Bergestein en Waaijestein. Soms werd een van bouwhuizen op de voorburcht verbouwd tot boerderij (Groenwoude, Rijsenburg). Hierbij kreeg het agrarische bedrijf soms weer de traditionele vorm terug, waarmee ze zich niet

Foto van kasteelplaats
Vleuten en omgeving,
Google Earth, 2010.
Eroverheen geprojecteerd de kadastrale
minuut uit 1832.

Huis Voorn (De Meern), getekend door Roelant Roghman, 1646/47. Rijksprentenkabinet 1898 A 3720.

meer onderscheidde van de andere boerderijen in de omgeving. Dit verschijnsel ziet men al direct na 1795, toen de rechten verbonden aan de ridderhofstad waren vervallen. De eigenaren, vaak stedelijke regenten, streefden naar rationalisering van de bedrijfsvoering, lieten de niet-agrarische bebouwing op de voorburchten (koetshuizen, paardenstallen en oranjerieën) slopen en vervingen deze door agrarische bebouwing.

Het terrein van de hoofdburcht bleef herkenbaar omdat de grachten als afscheiding van het nu bijvoorbeeld als boomgaard ingerichte terrein dienden. In de loop van de twintigste eeuw zouden de grachten steeds meer verdwijnen, omdat ze niet meer voldeden in het moderne agrarische bedrijf waar door de steeds grotere landbouwmachines de benodigde bewegingsruimte op het erf van de boerderij toenam.

Aanvankelijk bleven bij de boerderijen die behoorden bij de vroegere kasteelplaatsen de kastelelementen als grachten en met laanbomen begroeide singels intact. Dat werd vaak veroorzaakt door de omstandigheid, dat deze bedrijven werden gepacht van nakomelingen van de vroegere kasteelbewoners, die hun relatie met het verdwe-

Foto van kasteelplaats Voorn en omgeving, Google Earth, 2010. Eroverheen geprojecteerd de kadastrale minuut uit 1832.

nen kasteel zichtbaar wensten te houden. Voorbeelden zijn het Huis te Vleuten, Nijvelt en De Hoed in Vleuten. De laatste was in 1832 eigendom van de freule Michels von Kessenich, toentertijd woonachtig in Brussel. Bij boerderijen waarbij de boer zelf eigenaar was, ontbreekt deze conserverende relatie tussen eigenaar en pachter en ziet men vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw de grachten verlanden, gedempt worden met afval en tenslotte verdwijnen. Door de intensivering van landbouw was de behoefte aan uitbreiding van de bebouwing noodzakelijk. In het geval dat bestemmingsplannen agrarische bouwblokken begrenzen, ziet men deze verdwijnen ten gunste van varkenstallen en open loopstallen. Door de bouw van hiervoor benodigde gierkelders gaat het archeologische bodemarchief verdwijnen. Soms wordt in de directe omgeving een nieuwe villa door de eigenaar gebouwd.

Vanwege de wens om de grachten om de kastelen en voorburchten om defensieve maar ook om representatieve redenen gevuld te hebben met water, zijn veel kastelen gelegd op de grens van nat en droog. Een plaats waar een redelijk stevige ondergrond aanwezig is, maar waar men van wateraanvoer in de zomer verzekerd was. Vooral de voet van Utrechtse Heuvelrug lijkt hiervoor aantrekkelijk geweest te zijn, omdat hier door de 'afstroming' van het regenwater van de hogere heuvelrug naar het lagere gelegen terrein voldoende kwelwater aanwezig was

"De tuin van jonkheer Ram" uit 2008 is een reconstructie van de zeventiende-eeuwse tuin op het zuidelijke eiland van het rond 1800 verdwenen kasteel Schalkwijk.

(Waaijestein). Vooral de strangen van de Rijn waren hiervoor aantrekkelijk. Voorbeelden zijn Lieveendaal en het nog bestaande Huis Amerongen. Langs de zuidwestrand van de Utrechtse Heuvelrug zien we achtereenvolgens de kastelen Kersbergen, Blikkenburg, Moersbergen, Geerestein (gem. Heuvelrug) Doorn, Nieuw-Broekhuizen en Zuilenstein. Deze lage terreinen waren soms minder geschikt voor het handhaven van boerderijen wanneer de hoofdburcht was verdwenen. In die gevallen ging men over tot verplaatsing naar hogere en beter ontsloten delen van de agrarische eenheid (boerderij). De grachten van de kasteelplaatsen werden gedempt en terreinen veranderd in weiland. Een voorbeeld is het kasteel Marckenburg in Houten. Van dit midden in het ontginningsblok gelegen kasteel, dat al in de midden van de veertiende eeuw werd verwoest en geheel gesloopt, bleef het agrarisch bedrijf 'an sich' gespaard, maar werd de boerderij zelf verplaatst naar de kop van de kavel. Hier staat nog steeds aan de Provincialeweg in Schalkwijk een twintigste-eeuwse langhuisboerderij. Opvallend is dat de toenmalige opdrachtgever, de bekende kunstenaar J.H. Moesman, de opdracht gaf een gevelsteen te hakken, die behalve de naam 'Marckenburg' een schematisch voorstelling van het kasteel in de vorm van een (woon) toren weergeeft. Voor de aanleg van de landschappelijke tuin werd de voorkeur gegeven aan een hogere ligging (Blikkenburg, Stormerdijk) of een betere ontsluiting (Voorn). In het laatste geval is de vroegere kasteelplaats met de in de zeventiende eeuw vanuit representatie gebouwde hoektorentjes bewaard bleef en in de landschappelijke parkaanleg opgenomen.

In de periode 1979 tot 2002 heeft in de omgeving van Houten en Schalkwijk een ruilverkaveling plaats gevonden. Deze beperkte ruilverkaveling had ten doel de infrastructuur te verbeteren en de waterafvoer beter te reguleren. Hierbij verwisselde een groot deel van de landbouwgrond van eigenaar om meer aan een gesloten agrarische kavels te krijgen. Door de inbreng van de overheid kon er ook 'nieuwe natuur' worden ontwikkeld. Bovendien werd het gebied toeristisch ontwikkeld door de aanleg van fietspaden. Het terrein van het hier bovengenoemde Marckenburg werd uit de ruilverkaveling 'uitgespaard'. Aangezien de grachten nog waren gevuld met de in 1355 omgetrokken muren konden deze niet worden uitgegraven, waardoor de kasteelplaats beter aan het publiek worden gepresenteerd.²²

Dit laatste was het geval met het nabij het dorp Schalkwijk, niet ver van de middeleeuwse dorpskerk, gelegen kasteel van Schalkwijk. Dit kasteel dat in de veertiende eeuw ontstond, moet worden onderscheiden van een westelijk aan de Schalkwijkerwetering gelegen kasteel dat in 1304 werd verwoest door de heer van Culemborg. Het kasteel was in de zeventiende eeuw in handen van rooms-katholieke eigenaren, die de grote ronde hoektoren gebruikten als kerkruimte voor de nog steeds overwegend rooms-katholieke bevolking van Schalkwijk. Rond 1800 werd het kasteel als overcompleet - omdat de eigenaar op Oud-Amelisweerd woonde - geheel gesloopt. Het agrarisch bedrijf met de kasteelplaats was in 1828 eigendom van de boer van de bij het kasteel behorende boerderij. In het begin van de twintigste eeuw was de kasteelplaats met de dubbele omgrachting nog steeds duidelijk herkenbaar in het landschap aanwezig. De bijbehorende boerderij lag in 1828 aan de Schalkwijkerwetering, ten oosten van het kerkplein van de Hervormde kerk. Het terrein was tot de ruilverkaveling middels een oprijlaan vanaf de Provincialeweg ontsloten. Over de Schalkwijkerwetering ligt nog steeds een bakstenen boogbrug die een sluitsteen heeft met het wapen van de ridderhofstad.

In het kader van de ruilverkaveling Schalkwijk heeft men het terrein weer leesbaar gemaakt en de grachten uitgegraven. Het werd duidelijk dat men te maken had met een groot complex met drie eilanden. Het middelste was het eigenlijke kasteel, zo groot dat het eigenlijke huis slechts de noordelijke hoek van een grote omgrachte burcht met uitspringende hoektorens besloeg. Gezien de omvang was er blijkbaar geen onderscheid tussen voor- en hoofdburcht geweest. De functies van de andere eilanden is nog niet duidelijk: de oostelijke was waarschijnlijk de oude voorhof terwijl aan de westzijde een boomgaard kan hebben gelegen. Een eiland aan de noordzijde was aan het eind van de zeventiende eeuw ingericht als siertuin. Deze is recentelijk als De tuin van jonkheer Ram op basis van een prent uit 1696 gereconstrueerd.

Door de afsluiting van de spoorwegovergang in de oprijlaan heeft deze laan zijn functie verloren. Dat heeft de contextuele beleving sterk verminderd. De visuele relatie tussen het kasteelterrein en de omgeving is ondanks de kavelverandering nog steeds aanwezig, in het bijzonder met de hervormde kerk.

22 Aangezien onder de muren de grachtinhoud (keramiek) niet jonger kan zijn dan 1355, is dit een van de belangrijkste afgesloten archeologische vondstdepots uit de veertiende eeuw. Deze zal voor toekomstig onderzoek moeten blijven bewaard.

Bijlagen

Huis Doorn. Foto Jan Derwig, 2003.

Bijlage 1

De lijst met Utrechtse kasteelplaatsen

Opmerking: * Onder JAAR wordt over het algemeen weergegeven: het jaar van de eerste vermelding van het huis in de geschreven bronnen. Soms wordt een datering gebruikt, die is gebaseerd op archeologisch onderzoek. Er kan enige verwarring optreden, omdat soms de naam wel eerder gebruikt werd, maar in die gevallen een topografische aanduiding was en geen aanwijsbare betrekking heeft op een gebouw.

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Ter Aa	Nieuwer ter Aa / Breukelen	1394	Totaal 68x43 Hoofdburcht diameter 25	Ronde burcht (?)
Aastein	Breukelen	1381	Hoofdburcht 32/33 Voorburcht 56x58	Zaalbouw
Abcoude	Abcoude	1268	Totaal 178x150 Hoofdburcht 52x92 Voorburcht 45x60	Veelhoekige burcht
Batau	Nieuwegein	1381	Totaal 17x50	Woontoren (?)
Batestein	Vianen	1371	Totaal 25x25	Versterkt adellijk huis; zaalbouw?
Batestein	Harmelen / Woerden	1407	Onbekend	Onbekend
Bergestein	Amerongen	1392	Totaal 150x150	Zaalbouw
Blikkenburg	Zeist	1368	Totaal 77x77	Zaalbouw, twee vleugels
Bloemberg	Baarn	1398	Onbekend	
Bloemenweerde	Cothen / Wijk bij Duurstede	?	Onbekend	
Blokhuis aan de Hinderdam	Nigtevegt / Loenen	1509	Onbekend	
Bottestein	Utrecht	1439	Onbekend	Woontoren met vleugel
Broekhuizen, Oud	Leersum	1629	Hoofdburcht 10x10	Woontoren

Opmerking: ** WAARDERING RAAP: K. van der Graaf, R. Datema en K. Arenson, *Landschapsplan en archeologie in de provincie Utrecht*. RAAP rapport 43 (Amsterdam 1990). In dit rapport is een groot aantal archeologische terreinen onderzocht en gewaardeerd. Daaronder bevinden zich ook enkele kasteelplaatsen. De in het rapport aangegeven waardering heeft betrekking op gaafheid, zeldzaamheid en conserveringstoestand.

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Ter Aa		Woonwijk
Aastein	Staat als Ter Aa gemarkeerd op de plankaart. AMK 1963, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Deel gracht voorburcht
Abcoude	Natuurgebied; archeologisch monument. Rijksmonumentnr 45075. AMK 69, terrein van hoge waarde, beschermd.	Grachten, ondergrondse funderingen
Batau	Woondoeleinden/water/groenvoorziening. Dubbelbestem- ming: archeologisch waardevol gebied. Huidige boerderij is Rijksmonumentnr 30405. Voorburcht AMK 1887, hoofdburcht AMK 5625, terrein van hoge waarde, niet beschermd	Resten kasteeliland en oprij- laan, voorburcht RAAP: matig
Batestein (Vianen)	Bestemmingsplan Kern Harmelen 2010. Bestemming: wonen, verkeer. Niet in AMK opgenomen. Geen waardering, niet op- genomen in rapport Archeologische waarden in de provincie Utrecht(i.v.m. ligging binnen bebouwde kom).. AMK 15360, onderdeel van de stad Vianen 15673.	Ondergrondse resten. Zichtbaar: Bolwerk in de Lekdijk XVI, Hofpoort (XVII)
Batestein (Harmelen)	[niet opgenomen in rapport archeologische waarden]	Overbouwd (woonwijk)
Bergestein	Agrarisch gebied met landschapswaarden. Aanduiding: archeologische waarden. AMK 4742, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Mogelijke funderingen
Blikkenburg	Bestemming: Bu: Buitenplaats. Aanduidingen: archeologisch monument (+ gemeentelijk monument (terrein), voor de hele buitenplaats, waaronder kasteelterrein Blikkenburg). Dubbel- bestemming: primair archeologisch waardevol gebied. AMK 2232, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Onbekend RAAP: matig
Bloemberg	Wonen; waterkering	Onbekend
Bloemenweerde	AL of ALN, afhankelijk van precieze ligging. Agrarisch gebied met landschapswaarden of agrarisch gebied met landschaps- en natuurwaarden.	Onbekend
Blokhuis aan de Hinderdam		Onbekend
Bottestein		Stenen in de ondergrond
Broekhuizen, Oud	Agrarisch gebied met landschapswaarden (open landschap). AMK 4649, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Geaccidenteerd terrein RAAP: matig

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Clarenborg	Breukelen	1415	Onbekend	
Domselaar, Oud	Langbroek / Wijk bij Duurstede	1539	Onbekend	Zaalbouw
Domselaar, Nieuw	Langbroek / Wijk bij Duurstede	1600	Onbekend	Oorspr. vorm onbekend, later zaalbouw
Drakenburg	Baarn	1434	Totaal 40x38 Hoofdburcht 6x7	Gebouwencomplex
Duurstede	Wijk bij Duurstede	1322	Hoofdburcht 40x50 (excl. Bourgondische Toren)	Woontoren / vierkant kasteel
Ter Eem	Eembrugge / Baarn	1348	Onbekend	Vierkant kasteel
Den Engh	Vleuten / Utrecht	1259	Totaal 66x133 Hoofdburcht 33x33 Voorburcht 51x78	Zaalbouw en vierkante toren
Essenstein	Everdingen / Vianen	1417	Onbekend	
Everstein	Everdingen / Vianen	1397	Onbekend	
Den Eyck	Utrecht	1536	Onbekend	
Ganskeije	Everdingen / Vianen	1405	Onbekend	
Gildenborch	Vreeswijk/ Nieuwegein	1482	Onbekend	
Ten Goye	't Goy / Houten	1259	Totaal 140x90 Hoofdburcht diameter 8,5 Voorburcht 11x9	
Grauwert	Vleuten / Utrecht	1453	Totaal 80x90 Hoofdburcht diameter 15 Voorburcht 70x70	
Groenestein	Langbroek / Wijk bij Duurstede	1539	Totaal 9x15	Gebouwencomplex

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Clarenborg	In 1973 aangegeven als archeologisch monument/natuurgebied, inmiddels geschrapt van de plankaart. AMK 1962, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Eventuele funderingsresten- RAAP: slecht
Dompselaar, Oud		Funderingen
Dompselaar, Nieuw	ALN: Agrarisch gebied met landschaps- en natuurwaarden. AMK 4651, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Weiland, grachten
Drakenburg	Landgoed, buitenplaats / Wonen / A-LNW (rijksmonument en archeologische waarde staan alleen op aparte kaartbijlagen vermeld).Rijksmonumentnr 45136. AMK 252, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Grachten, mogelijke funderingen
Duurstede	Bestemmingsplan Binnenstad (in voorbreiding), cultuur en ontspanning (kasteel), groen (park). Rijksmonumentnr 12157.	Woontoren (XIII), Ronde toren(Bourgondische toren XV), Muurwerk (XV); ronde hoektoren (XVI), binnengracht, wallen (gewijzigd XVI, XIX); Historische tuin- en parkaanleg.
Ter Eem	A-LNW / zone ten gevolge van industrielawaai Eembrugge (op aparte kaart: monumentwaarde: terrein van zeer hoge archeologische waarde, beschermd.Rijksmonumentnr 45135. AMK 250, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Puinresten ondergronds, wallen en grachten herkenbaar
Den Engh	GD: gemengde doeleinden uit te werken. Aanduiding: terrein van bijzondere oudheidkundige waarde. Rijksmonumentnr 46098. AMK 1165, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Omgracht terrein, voorburcht
Essenstein		Onbekend
Everstein	Ontwerpbestemmings-plan. Natuur. Dubbelbestemming: waterstaat-waterkering. Van apart blad 13: waarde archeologie 1. AMK 6763, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Onbekend
Den Eyck	Agrarische gronden. AMK 1966, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Boomgaard RAAP: goed
Ganskeije		Onbekend
Gildenborch	AMK 12075, terrein van hoge waarde, niet beschermd	Onbekend
Ten Goye	Rijksmonumentnr 45468 AMK 831, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Verhoogd terrein, deel gracht en omwalling zichtbaar
Grauwert	GD: gemengde doeleinden uit te werken. Aanduiding: terrein van bijzondere oudheidkundige waarde. AMK 11343, terrein van zeer hoge waarde, niet beschermd.	Kasteleiland en voorburcht in park zichtbaar gemaakt
Groenestein	W: wonen / AL: agrarisch gebied met landschapswaarden / Bn: bos met natuurwaarde. Aanduidingen: Archeologisch waardevol + Rijksmonument.Rijksmonumentnr 45644 AMK 841, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Twee omgrachte terreinen

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Groenewoude	Woudenberg	1382	Totaal 50x57 Hoofdburcht 10x7,5 Voorburcht I 25x15 Voorburcht II 25x37	Uitgebouwd L-vormig gebouw
Guldenburg	Vleuten / Utrecht	1385	Onbekend	
Hagestein II	Vianen	?	Totaal 87,5x127,5 Hoofdburcht 9x5 Voorburcht 22x17	
Heemstede I (Oud heemstede)	Jutphaas / Nieuwegein	1323	Waarschijnlijk 10x5	Woontoren
Heiligenberg	Leusden	1572	Onbekend	U-vormig huis
Heimenberg	Rhenen	?	Totaal 170x240	Walburg
Ter Heul	Lopik	1338	Onbekend	Woontoren (?)
Heulenstein	Linschoten / Montfoort	1319	Totaal 90x60 Hoofdburcht 23,5x17,5	Woontoren
Den Hoed	Utrecht	1593	Diameter 20	
Hofstede te Vliet	Lopikerkapel / Lopik	1382	Totaal 63x42 Hoofdburcht 41x20 Voorburcht 25x20	Woontoren, uitgebouwd tot complex
Ter Horst	Achterberg / Rhenen	1163	Terrein binnen ringmuur 42x58	Veelhoekig kasteel
IJsselstein	IJsselstein	1279	Totaalterrein 140x75 Hoofdburcht 57x43 Voorburcht 70x70	Gebouwencomplex

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Groenewoude	AMK 11548, terrein van waarde, niet beschermd.	Voorburcht behouden Hoofdburcht parkeerterrein Inrijhek bewaard gebleven
Guldenburg	AMK 12872, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Muurwerk
Hagestein II	Ontwerpbestemmingsplan. Agrarisch. Van apart blad 13: waarde archeologie 1. AMK 10703, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Weiland
Heemstede I (Oud heemstede)	Geen bestemmingsplan, gebruik: tuinbouw.	RAAP 1990 (UT0072): Op basis van gaafheid en cultuurhisao- rische waarde - goed. Advies: handhaven huidige gebruik; geen grondwerkzaamheden dieper dan 40 cm. geen bomen planten of rooien; geen peilvelaging; geen aantasting reliëfken- merken; geen fundamentresten uitbreken.
Heiligenberg	AMK 861, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Staat nu gebouw
Heimenberg	Natuurgebied. Aanduidingen: archeologisch en cultuurhisto- risch monument. Rijksmonumentnr 45944 AMK 1138, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Wallen en binnenterrein
Ter Heul	Enkelbestemming Agrarische Doeleinden. Dubbelbestemming: Primair agrarisch gebied kleinschalig.	Vermoedelijke locatie is gras- land
Heulenstein	Enkelbestemming Agrarische doeleinden gebied met waarde- volle openheid. Dubbelbestemming Archeologisch waardevol gebied. Rijksmonumentnr 45624 AMK 923, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Grasland, geen onderzoek plaatsgevonden
Den Hoed	GD: gemengde doeleinden uit te werken. Aanduiding: terrein van bijzondere oudheidkundige waarde. Rijksmonumentnr 46100 AMK 1167, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Omgracht terrein
Hofstede te Vliet	Het terrein is in twee gedeeld, met twee verschillende en- kelbestemmingen en dezelfde dubbelbestemming. Enkel- bestemming Agrarische doeleinden. Enkelbestemming Natuurdoeleinden. Dubbelbestemming Agrarisch gebied met landschappelijke openheid. Ook is het gebied overtekend met een honingraatstructuur, vermoedelijk archeologische waarde, maar dit symbool van medebestemming ontbreekt in de legenda. AMK 12066, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Grachten, opgevolde grachten, fundamenten
Ter Horst	Agrarisch gebied met bijzondere natuurlijke en landschappe- lijke kenmerken. Rijksmonumentnr 45948 AMK 1144, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Resten onder geëgaliseerd ter- rein
IJsselstein	Rijksmonumentnr 46201 AMK 1124, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Behalve een van de torens is het kasteel geheel afgebroken. Op het terrein staan enkele woon- huizen.

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Jaarsveld / Veldenstein	Jaarsveld / Lopik	1384	Hoofdburcht 30x30 Voorburcht 40x40	Gebouwencomplex
Jachtrust / Te Vene	Werkhoven / Bunnik	1395	Onbekend	
Jagenstein	Langbroek / Wijk bij Duurstede	1391		Woontoren
Kersbergen	Zeist	1377	Totaal 175/160 Hoofdburcht 30x30 Voorburcht 100x100	Woontoren (?) uitgebouwd tot complex
Kronenburg	Loenen	Voor 1300	Onbekend	Vierkant kasteel
Levendaal / Laar	Rhenen	1331	Totaal 75x125 Hoofdburcht 14,25x9	Zaalbouw (?)
Lichtenberg	Woudenberg	1641	Totaal 200x220 Hoofdburcht 34x24	Tweebeukig huis
Lievendaal	Amerongen	1380	Hoofdburcht 50x75 Voorburcht 100x150	
Linschoten	Linschoten / Montfoort	1270	Ronde burcht, doorsnede 40	Ronde burcht
Linschoterpoort	Oudewater	1533	Onbekend	
Lockhorst	Leusden	1254	Onbekend	
Lockhorst / Het Wolvengat	Langbroek / Wijk bij Duurstede	1515	Onbekend	
Blokhuis te Lopik	Polsbroek / Lopik	1516	Onbekend	
Steenhuis te Lopik	Lopik	?	Onbekend	
Marckenburg	Schalkwijk / Houten	1353	Totaal 40x30 Hoofdburcht 28x20	Zaalbouw (?)
Ter Meer	Maarssen	1455	Onbekend	Rechthoekig gebouwencomplex

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Jaarsveld / Veldenstein	AMK 873, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Funderingsresten, twee om- grachte eilanden
Jachtrust / Te Vene	AMK 3598, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Mogelijke funderingsresten, akkerland
Jagenstein		Boerderij met erf
Kersbergen		Villawijk, poortje en enkele bomen van het park
Kronenburg	Rijksmonumentnr 45757 AMK 871, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Weiland
Levendaal / Laar	Agrarisch gebied met bijzondere landschappelijke kenmerken. Aanduiding: archeologisch monument. AMK 7179, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Funderingsresten, ondergrondse sporen grachtenstelsel RAAP: matig
Lichtenberg	Gebied ten behoeve van landschaps- en natuurbouw – uit- bouw van natuurwaarden alsmede aanleg van beplanting. Dubbelbestemming: zone ten behoeve van de bescherming van archeologische waarden. Rijksmonumentnr 46146 AMK 1217, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Buitenste gracht herkenbaar, sporen van tuinaanleg gevonden bij aanleg rotonde. Wordt evt opgenomen in parkaanleg
Lievendaal	Het terrein valt uiteen in twee deelterreinen. Het noordelijke deel heeft als bestemming: Agrarisch gebied met land- schaps- en natuurwaarden. Dubbelbestemming: Water- staatsdoeleinden. Het zuidelijke deel heeft als bestemming: Maatschappelijke voorzieningen. Dubbelbestemming: Wa- terstaatsdoeleinden. Het gehele terrein heeft als aanduiding: archeologische waarden. Rijksmonumentnr 45458 AMK 81, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Heuvel met evt funderings- resten, gracht
Linschoten	Rijksmonumentnummer 45623 AMK 922, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Grotendeels overbouwd. Funderingsresten en resten van grachten in ondergrond
Linschoterpoort	Verblijfsgebied / beschermd stadsgezicht / archeologisch waardevol bezit	Onbekend
Lockhorst	Bos en natuurgebied + landgoed / buitenplaats + Rijksmonu- ment. Rijksmonumentnr 45631 AMK 859, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Resten van motte, gracht, puin- resten in ondergrond, onderdeel parkbos
Lockhorst / Het Wolvengat		Resten rond boerderij
Blokhuis te Lopik		Onbekend
Steenhuis te Lopik		Onbekend
Marckenburg	Rijksmonumentnr 45470 AMK 835, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Ondergrondse resten in weiland, zichtbaar gemaakt met aarden wal
Ter Meer	AMK 11471, terrein van hoge waarde, niet beschermd	Staan nu huizen

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Ter Mey	Haarzuilens / Utrecht	1446	Totaal 75x150	Gebouwencomplex
Montfoort	Montfoort	1178	Hoofdburcht diameter 40m	Veelhoekige burcht
Mijdrecht / Proostenhuis	Mijdrecht / Ronde Venen	1532	Hoofdburcht 50x50 Voorburcht 20x50	Zaaltoren, complex
Te Nesse	Linschoten / Montfoort	1355	Hoofdburcht diameter 24	Veelhoekige burcht
Nijestein	Hagestein / Vianen	1359	Totaal 65x75 Hoofdburcht 13x24	
Nijeveld	De Meern / Utrecht	1311	Totaal 125x75 Hoofdburcht diameter 37m Voorburcht 42x45	Vierkant kasteel (?)
Noordwijk	Langbroek / Wijk bij Duurstede	1380	Hoofdburcht 28x27 Voorburcht 78x45	
Onbekend	Cothen / Wijk bij Duurstede	?	Onbekend	
Onbekend	Werkhoven / Bunnik	?	Onbekend	
Overdevecht / Compostel	Utrecht	1263	Onbekend	
Palenborch	Everdingen/ Vianen	1406	Onbekend	
Plettenburg / Huis te Jutphaas	Nieuwegein	1394	Onbekend	L-vormig gebouw. Oorspr. vorm onbekend
De Polle, Huis	Montfoort	?	Onbekend	
Roetert / Dirks Hofstad / Willams Hofstad	Langbroek / Wijk bij Duurstede		Totaal 59x90 Hoofdburcht 15x19	
Rondeel	Houten		Hoofdburcht diameter 77 Voorburcht 36x38	
Royestein	Cothen / Wijk bij Duurstede	1442	Totaal 55x80 Hoofdburcht 12x10 Voorburcht 50x75	Zaalbouw

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Ter Mey		Parkeerplaats en gebouwen van Kasteel De Haar RAAP: matig
Montfoort	Rijksmonumentnr 45831 AMK 931, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Poortgebouw en aanbouw nog aanwezig. Provinciale weg over hoofdburchtterrein, plus bebouwing
Mijdrecht / Proostenhuis		Verdwenen onder infrastructuur RAAP: slecht
Te Nesse	Afr: Enkelbestemming Agrarische doeleinden, ter plaatse van de subbestemming Afr: volwaardige dan wel reële fruitteelt- bedrijven AMK 1967, terrein van waarde, niet beschermd.	Boerderijterrein en boomgaard, muurresten RAAP: slecht
Nijestein	Ontwerpbestemmings-plan. Agrarisch. Van apart blad 13: waarde archeologie 2. AMK 10705, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Weiland, mogelijke resten in ondergrond
Nijeveld	Rijksmonumentnr 46101 AMK 1168, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Twee omgrachte eilanden her- kenbaar, muurresten. Opgenomen in parkaanleg
Noordwijk	AL: agrarisch gebied met landschapswaarden	Weiland en boomgaard. Omgracht eiland
Onbekend		Grachten en palissaden
Onbekend		Omgrachte verhoging in land- schap
Overdevecht / Compostel		Begraafplaats
Palenborch		Onbekend
Plettenburg / Huis te Jutphaas	AMK 13675, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Nu fortterrein. Mogelijke funde- rings- en grachtresten aanwezig in ondergrond RAAP: slecht
De Polle, Huis	Enkelbestemming Agrarische doeleinden rivierzone. Enkel- bestemming Natuurgebied. AMK 11387, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Omgracht terrein
Roetert / Dirks Hofstad / Willams Hofstad	AL: agrarisch gebied met landschapswaarden	Resten van grachten
Rondeel	Rijksmonumentnr 45462 AMK 827, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Omgracht terrein, verhoging, vrijgehouden van bebouwing en beplanting
Royestein	AMK 11416, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Boomgaard

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Ruwiel	Breukelen	1434	Hoofdburcht diameter 40	Gebouwencomplex in ronde vorm
Rijnenburg	Nieuwegein	1336	Onbekend	Gebouwencomplex
Rijnestein	Nieuwegein	1555	Onbekend	Gebouwencomplex
Rijningen	Wijk bij Duurstede	1270	Onbekend	
Rijsenburg	Driebergen-Rijsenburg / Utrechtse Heuvelrug	1274	Totaal 280x100	Drie vleugels rond bin- nenplaats
Schalkwijk I	Schalkwijk / Houten	1250	Onbekend	
Schalkwijk II	Schalkwijk / Houten	1250	Totaal 150x60 Hoofdburcht 30x40 Voorburcht 100x50	Rechthoekige burcht
Schonauwen / Blancouwen	Houten	1305	Totaal 250x350 Hoofdburcht 30x40 Voorburcht 30x45	Vierkante waterburcht
Schurenburg	Montfoort	1341	Onbekend	
Snaafburg	Maarssen	1379	Totaal 60x80 Hoofdburcht 9x7,5	Woontoren, later uitgebreid met woonvleugel
Stormerdijk	Nieuwegein	1400	Onbekend	Zaaltoren met aanbouw
Stoutenburg	Amersfoort	1259	Hoofdburcht diameter 40	Zaalbouw met ringmuur (?)
Trecht	Utrecht	940	Totaal 175x225	Rechthoekig ommuurde burcht met gebouwen
Trekweg, begraven hofstede	Wijk bij Duurstede	?	Totaal 120x55 Hoofdburcht 30x40 Voorburcht 42x50	
Uytterweerde	Utrecht	1300	Onbekend	
Te Veen	Utrecht	1512	Hoofdburcht 51x51	
Te Velde	Loenen	1328	Onbekend	
Kasteel te Vianen / De Bol	Vianen	1271	Hoofdburcht diameter 30	

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Ruwiel	Natuurgebied en archeologisch monument. Rijksmonumentnr 45277 AMK 321, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Opgehoogd eiland RAAP: zeer goed
Rijnenburg		Deel agrarisch complex. Het oude koetshuis is nu boerderij. Grachten gedempt.
Rijnestein		Snelweg en viaduct
Rijningen		Grachten nog herkenbaar in terrein
Rijsenburg	Agrarisch gebied met Landschaps- en Natuurwaarden. Aan- duidingen: slachterij en historische buitenplaats. Rijksmonumentnr 45505 AMK 372, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Boerderij en poortgebouw op voorburcht behouden; resten van grachten
Schalkwijk I		Onbekend
Schalkwijk II	Rijksmonumentnr 45472 AMK 12090, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Ondergrondse resten in weiland, grachten opnieuw uitgegraven
Schonauwen / Blancouwen	Rijksmonumentnr 45465 AMK 830, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Ronde toren, kasteeliland, resten van tweede gracht
Schurenburg		Onbekend
Snaafburg	Tuin met cultuurhistorische waarde. AMK 1985, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Omgracht terrein, boom- gaarden, omsloten door nieuw- bouwwijken
Stormerdijk		Terrein nu tuin en villa
Stoutenburg	Ontwerpbestemmings-plan: landgoed; archeologisch belang- rijke plaats AMK 2235, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Deel van landgoed, deels onder wegaanleg, resten gracht en muren ondergronds RAAP: matig
Trecht	AMK 1974, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Onder Domplein en aanliggende huizen
Trekweg, begraven hofstede		Onder woonwijk, resten van grachten en baksteen
Uytterweerde		Onbekend
Te Veen	Beschermd dorpsgezicht Fort Blauwkapel. Aanduidingen: archeologisch waardevol.	Onder Fort Blauwkapel
Te Velde	AMK 1964, terrein van waarde, niet beschermd.	Mogelijke ondergrondse resten in weiland
Kasteel te Vianen / De Bol	AMK 6760, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Funderingen onder bestrating

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Huis te Vleuten	Vleuten / Utrecht	1412	Totaal diameter 48,5 Voorburcht 9,6x9,15	Woontoren
Te Vliet	Oudewater	Na 1250	Onbekend	Donjon met ringmuur en toren
Vogelpoel	Wijk bij Duurstede	1380	Totale terrein 100x100	Oorspr. vorm onbekend, later twee evenwijdige vleugels
Voorn	De Meern / Utrecht	1274	Hoofdburcht 14,1x10,3	
Vredenburg	Utrecht	1529	Hoofdburcht ca 120x120	Vierkante burcht
Vreeland	Vreeland / Loenen	1260	Totaal 150x100 Hoofdburcht 43x29	Vierkante burcht
Vreeswijk	Nieuwegein	1329	Totaal 25x50 Hoofdburcht 12x32 Voorburcht 12x16	Oorsp. vorm onbekend, later dubbele zaalbouw
Vronestein	Nieuwegein	1329	Totaal 25x50 Hoofdburcht 12x32 Voorburcht 12x16	
Wayestein	Amerongen / Utrechtse Heuvelrug	1394	Totaal 32x24 Hoofdburcht 12x18	Zaalbouw
Weerdenburg	Werkhoven / Bunnik	Voor 1300	Totaal 65x70 Voorburcht 55x60	Ronde burcht (?)
Westenstein	?	1300	Onbekend	
Wickenburg	't Goy / Houten	1381	Hoofdburcht diameter 20 Voorburcht 60x50	
Blokhuis van graaf Willem IV	Hagestein / Vianen	1405	Onbekend	
Woerden I	Woerden	1288	Onbekend	
Woudenberg I	Woudenberg	1313	Totaal 56x88	
Woudenberg II	Woudenberg	1408	Totaal 70x70	

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Huis te Vleuten	GWB: gemengd wonen, bestaand lint. Aanduiding: archeologisch waardevol gebied, Archeologische waarde.	Restanten onder talud spoorbaan
Te Vliet	AMK 6391, terrein van zeer hoge waarde, niet beschermd.	Ruïne, omgracht terrein
Vogelpoel	AMK 12159, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Omgrachte boerderij
Voorn	GD: gemengde doeleinden uit te werken. Aanduiding: terrein van bijzondere oudheidkundige waarde. Rijksmonumentnr 522611 AMK 1987, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Fundamenten ondergronds en resten van grachten. Duiventorens. Ingepast in parkaanleg
Vredenburg		Ondergrondse resten, muurdelen overbouwd
Vreeland	Lr: gebied met landschappelijke en archeologische waarde en extensieve recreatie. Het kasteelterrein valt onder beschermd dorpsgezicht. Voorontwerp: AW: agrarisch met waarden, lw: landschappelijke waarden, dr: dagrecreatie + dubbelbestemming: WR-A: waarden – archeologie. Het kasteel valt nog steeds onder beschermd dorpsgezicht. AMK 5748, terrein van zeer hoge waarde, niet beschermd.	Fundamenten onder grasveld
Vreeswijk		Terrein deels woonwijk, deels park
Vronestein		Terrein deels woonwijk, deels park
Wayestein	Agrarisch gebied met landschapswaarden. Aanduidingen: archeologische waarden en er staan twee monumenten op het terrein. AMK 4745, terrein van waarde, niet beschermd.	Resten waarschijnlijk onder achttiende-eeuwse schuur op omgracht terrein RAAP: slecht
Weerdenburg	Monument met hoge archeologische waarde beschermd / wonen / max drie woningen. Rijksmonumentnr 45720 AMK 325, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Rond eiland Boerderij op voorburcht
Westenstein		Onbekend
Wickenburg	Bestemming: landelijk gebied I. Aanduiding landgoed. AMK 3580, terrein van hoge waarde, niet beschermd	Eiland in vijver. Mogelijk ondergrondse resten RAAP: matig
Blokhuis van graaf Willem IV		Onbekend
Woerden I	Rijksmonumentnr 531056 AMK 16916, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Onbekend
Woudenberg I	AMK 12241, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Overbouwd met woningen
Woudenberg II	AMK 12241, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Overbouwd met woningen

KASTEELTERREIN	PLAATS/GEMEENTE	JAAR *	AFMETINGEN IN M	KASTEELTYPE
Woudenberg	Woerden	Voor 1500	Onbekend	
Wulven	Houten	1296	Onbekend	Woontoren (?), later gebouwencomplex
Wulvenhorst	Woerden	1271	Onbekend	Donjon met ringmuur
Wijnestein	Nieuwegein	1382	Hoofdburcht diameter 35	Twee evenwijdige rechthoekige vleugels
Zuilenstein	Leersum / Utrechtse Heuvelrug	1381	Totaal 150x200 Hoofdburcht 10,5x18	Zaalbouw
Ten Zijl	Cothen / Wijk bij Duurstede	1387	Onbekend	
Steenhuis van Zijl	Langbroek / Wijk bij Duurstede	1367	Onbekend	

KASTEELTERREIN	OMSCHRIJVING IN BESTEMMINGSPLAN / AMK-AANDUIDING / MONUMENTNUMMER	OMSCHRIJVING RESTEN / WAARDERING RAAP **
Woudenberg		Omgracht terrein
Wulven	Rijksmonumentnr 45461 AMK 826, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Eilandje binnen gracht
Wulvenhorst	Enkelbestemming Agrarisch - landschappelijke waarden. Aanduiding Openheid en karakteristiek verkavelingspatroon. Aanduiding Archeologisch waardevol gebied. Rijksmonument 45622 AMK 1216, terrein van zeer hoge waarde, beschermd.	Deel van een gracht
Wijnestein	Rs: recreatie, veldsport AMK 2954, terrein van zeer hoge waarde, niet beschermd.	Omgracht terrein tussen fort en bedrijventerrein RAAP: zeer goed
Zuilenstein	Bestemming: wonen. Dubbelbestemming: landgoed. AMK 4746, terrein van hoge waarde, niet beschermd.	Ondergrondse funderingen- RAAP: goed
Ten Zijl	AL: agrarisch gebied met landschapswaarden	Resten van omgrachting
Steenhuis van Zijl		Onbekend

Bijlage 2

Onderzochte kasteelplaatsen die zijn afgefallen

OBJECTNAAM	GEMEENTE	STATUS	REDEN
Borrevelde	Utrechtse Heuvelrug	afgevoerd van lijst	Boerderij
Eikelenburg	Utrechtse Heuvelrug	afgevoerd van lijst	Buitenplaats na 1600
Gasperden / Hagestein	Vianen	afgevoerd van lijst	Dit is Hagestein II
Hamelenburg	Baarn	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Isselt	Amersfoort	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Kroon, De	Houten	afgevoerd van lijst	Onbekend object
Lubenesse	Wijk bij Duurstede	afgevoerd van lijst	Boerderij
Mijnden	Loenen aan de Vecht	afgevoerd van lijst	Afgevoerd van lijst, wijziging provinciegrens nu NH
Oostvaart	Maarssen	afgevoerd van lijst	Boerderij
Prattenburg	Rhenen	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Remmerstein	Rhenen	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Rijpikkerwaard	Nieuwegein	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Riebeek	Wijk bij Duurstede	afgevoerd van lijst	Boerderij
Rodestein / Royestein	Wijk bij Duurstede	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Rodesteyn (Langbroek)	Wijk bij Duurstede	afgevoerd van lijst	Boerderij
Runnenburg	Wijk bij Duurstede	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Slijk	Maarssen	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Snellenburg	Lopik	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Sterkenburg	Utrechtse Heuvelrug	afgevoerd van lijst	Bestaand object, komt te vervallen voor dit project
Toutenburg	De Bilt	afgevoerd van lijst	Buitenplaats
Zuileveld	Utrecht	afgevoerd van lijst	Ridderhofstad na 1600
Zwanenburg	Leusden	afgevoerd van lijst	Buitenplaats

Bijlage 3

Bestemmingsplannen van 23 Utrechtse Gemeenten.

De 23 bestemmingsplannen bevinden zich op bijgesloten CDRom.

Bijlage 4

Kadastrale kaarten over googlemaps van 51 kasteelplaatsen.

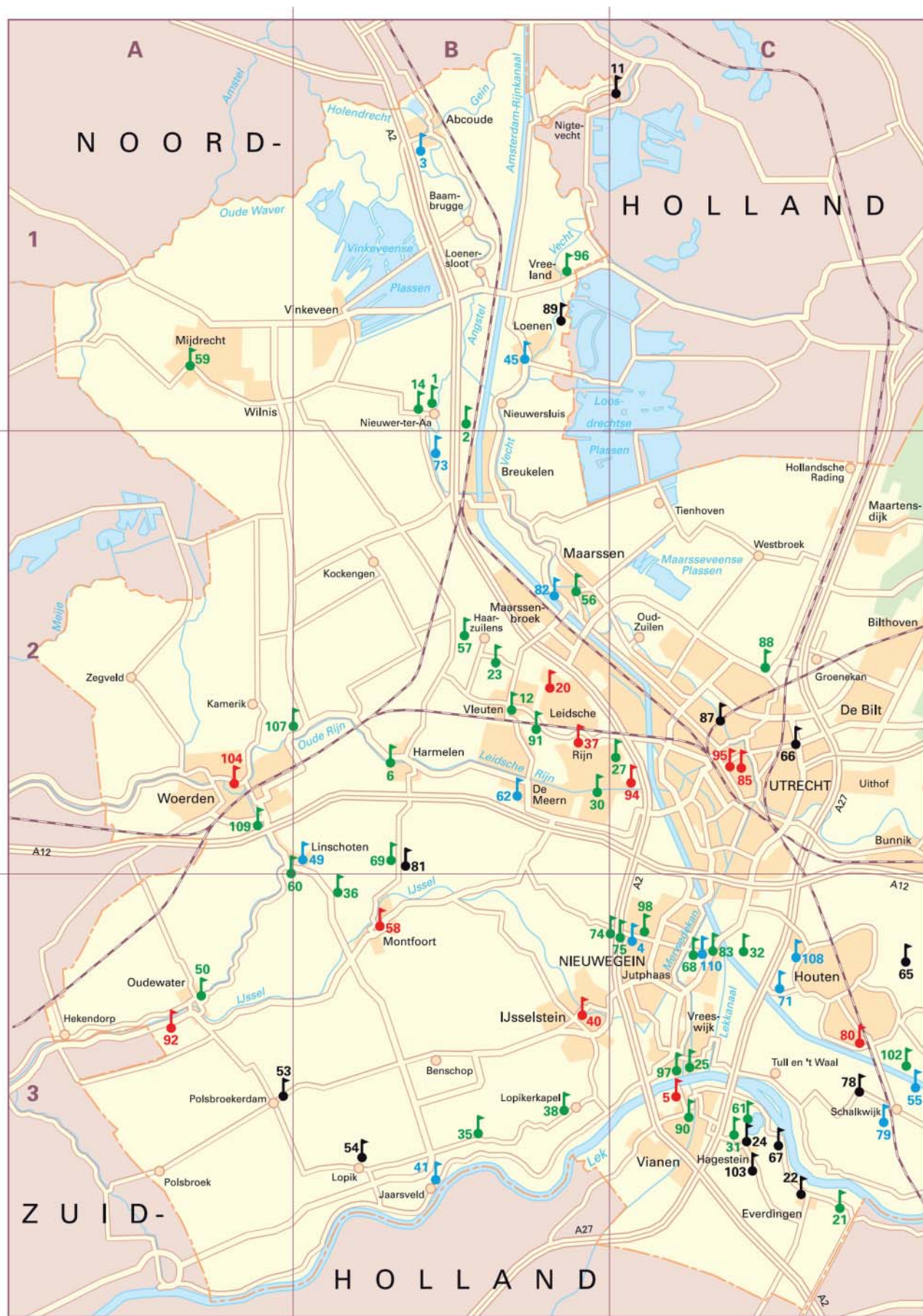
De 51 afbeeldingen bevinden zich op bijgesloten CDRom.

Bijlage 5

Kaart van Utrecht met de 113 kasteelplaatsen.

NR	KAART-BLOK	NAAM	NR	KAART-BLOK	NAAM
001	B1	Ter Aa	024	C3	Ganskeije
002	B1	Aastein	025	C3	Gildenborch
003	B1	Abcoude	026	D3	Goye, Ten
004	C3	Batau	027	C2	Grauwert
005	C3	Batestein Vianen	028	D3	Groenestein
006	B2	Batestein Harmelen	029	E2	Groenewoude
007	E3	Bergestein	030	B2	Guldenburg
008	D2	Blikkenburg	031	C3	Hagestein II
009	D1	Bloemberg	032	C3	Heemstede I
010	D3	Bloemenweerde	033	E2	Heiligenberg
011	C1	Blokhuis a/d Hinderdam	034	F3	Heimenberg
012	B2	Bottestein	035	B3	Heul, Ter
013	E3	Broekhuizen, Oud	036	B3	Heulenstein
014	B1	Clarenborg	037	B2	Hoed, Den
015	E3	Dompselaer, Oud	038	B3	Hofstede te Vliet
016	E3	Dompselaer, Nieuw	039	F3	Horst, Ter
017	D1	Drakenburg	040	B3	Ijsselstein
018	D3	Duurstede	041	B3	Jaarsveld
019	D1	Eem, Ter	042	D3	Jachtrust (Te Vene)
020	B2	Engel, Den	043	E3	Jagenstein
021	C3	Essenstein	044	D2	Kersbergen
022	C3	Everstein	045	B1	Kronenburg
023	B2	Eyck, Den	046	F3	Levendaal

Vervolg van deze tabel op pagina 88.

NR	KAART- BLOK	NAAM	NR	KAART- BLOK	NAAM
047	E2	Lichtenberg	081	B2	Schurenburg
048	E3	Lievendaal	082	B2	Snaafburg
049	B2	Linschoten	083	C3	Stormerdijk
050	A3	Linschoterpoort Oudewater	084	E2	Stoutenburg
051	E2	Lockhorst	085	C2	Trecht, Burcht
052	D3	Lockhorst (Het Wolvengat)	086	D3	Trekweg, naamloos a/d
053	A3	Blokhuis te Polsbroekerdam	087	C2	Uytterweerde
054	B3	Steenhuis te Lopik	088	C2	Veen, Te
055	C3	Marckenburg	089	B1	Velde, Te
056	B2	Meer, Ter	090	C3	Vianen/De Bol
057	B2	Mey, Ter	091	B2	Vleuten, Huis te
058	B3	Montfoort	092	A3	Vliet, Te
059	A1	Mijdrecht/Proostenhuis	093	D3	Vogelpoel
060	A2	Nesse, Te	094	C2	Voorn
061	C3	Nijestein	095	C2	Vredenburg
062	B2	Nijeveld	096	B1	Vreeland
063	D3	Noordwijk	097	C3	Vreeswijk/Blokhuis a/d Vaart
064	D3	Cothen, naamloos	098	C3	Vronestein
065	C3	Werkhoven, naamloos Hogeand	099	E3	Wayenstein
066	C2	Overdevecht/Compostel	100	D3	Weerdenburg
067	C3	Palenborch	101	D3	Westenstein
068	C3	Plettenburg	102	C3	Wickenburg
069	B2	Polle, De	103	C3	Willem IV, Blokhuis van graaf
070	E3	Roetert/Dirks Hofstad	104	A2	Woerden I
071	C3	Rondeel Houten	105	E2	Woudenberg I
072	D3	Royestein Cothen	106	E2	Woudenberg II
073	B2	Ruwiel	107	B2	Woudenberg Woerden
074	C3	Rijnenburg	108	C3	Wulven
075	C3	Rijnestein	109	A2	Wulvenhorst
076	D3	Rijningen	110	C3	Wijnestein
077	D3	Rijsenburg	111	E3	Zuilenstein
078	C3	Schalkwijk I	112	D3	Zijl, Ten
079	C3	Schalkwijk II	113	D3	Zijl, Steenhuis van
080	C3	Schonauwen			